

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

**“СИФАТИЙ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Тошкент - 2020

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи:

ЎзМУ “Социология” кафедраси муdiri,
соц.ф.н., проф. К.Каланов

Такризчи:

Ўзбекистон Халқаро Ислом академияси
“Психология (Дин социопсихологияси)”
кафедраси профессори, с.ф.д. Ш.Содиқова

Ўқув -услубий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги №3-сонли баённомаси)

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	10
III. НАЗАРИЙ МАЪЛУМОТЛАР	15
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	57
VI. ГЛОССАРИЙ.....	93
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	96

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги «Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида»ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги «2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4358-сонли ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги «Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Жамият тараққиёти нафақат мамлакат иқтисодий салоҳиятининг юксаклиги билан балки бу салоҳият ҳар бир инсоннинг камол топиши ва уйғун ривожланишига қанчалик йўналтирилганлиги, инновацияларни тадбиқ этилганлиги билан ҳам ўлчанади. Демак, таълим тизими самарадорлигини ошириш, педагогларни замонавий билим ҳамда амалий кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, чет эл илғор тажрибаларини ўрганиш ва таълим амалиётига тадбиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазифасидир. “Сифатий социологик тадқиқотлар” модули айнан мана шу йўналишдаги масалаларни ҳал этишга қаратилган.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда таълим тизимини мустаҳкамлаш, уни замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта аҳамият берилмоқда. Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг таълим соҳасида жиддий ислохотлар амалга оширилди. Бу ислохотлардан кўзланган асосий мақсад - таълим сифатини янада яхшилаш ва самарадорлигини ошириш, таълимга инновацияларни жорий қилиш, ўқув жараёнини замонавий педагогик технологиялар асосида ташкил этиш ҳамда жаҳон талабларига жавоб берадиган етук ва малакали кадрлар тайёрлашдан иборатдир. Бу мақсад ўз навбатида, олий таълимда социология фанларини ўқитишни сифат жиҳатдан янги босқичга

кўтариш, фаннинг назарий ва амалий асосларини давр талабларидан келиб чиққан ҳолда мустаҳкамлаш, талабаларнинг ахлоқий ва эстетик дунёқарашини бойитиш каби қатор вазифаларни белгилайди.

Сифатий социологик тадқиқотлар олий таълимнинг бакалавриат йўналишида ўқитиладиган гуманитар фанлар туркумига киради ва улар “Социология” фани таркибида ўқитилади. Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, XXI асрнинг дастлабки ўн йиллигига келиб, глобаллашув жараёни нафақат иқтисодиёт ва молиявий соҳаларда балки ижтимоий соҳада ҳам талайгина муаммоларни юзага келтирди. Айни пайтда социология фанларидаги ўзаро боғлиқликнинг кўпгина соҳалари ҳам глобал эҳтиёжга муҳтож бўлиб бормоқда. Айниқса, сифатий тадқиқотлар, социологияда статистика, замонавий тадқиқотлар услублари, тиббиёт социологияси, ҳарбий социология ҳамда социологиянинг назарий-методологик масалалари атрофида юзага келаётган бахс-мунозаралар бошқарув тизими, соғлиқни сақлаш тизими, ёшлар муаммоларини ўрганиш, ижтимоий хавфсизлик, гендер ва оила муносабатлари, экстремал вазиятларни социологик ўрганиш каби глобал масалалар атрофида таҳлил қилинмоқда.

“Сифатий социологик тадқиқотлар” модули бўйича дастурда фаннинг глобал муаммолари, таълим билан тарбиянинг узвийлиги масалалари, назарий асослари, амалий аҳамияти, социология фани машғулотларини самарали ташкил этишнинг янги, замонавий усул ва услубларидан фойдаланишга доир масалалар ўз аксини топган.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: “Сифатий социологик тадқиқотлар” модулининг мақсади: педагог кадрларни социология фани ҳақидаги билимларини янада кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, социология фанидан ўқув жараёнини методик ташкил этишнинг замонавий усулларида самарали фойдаланишга доир амалий тавсияларни беришдан иборат.

Модулнинг вазифалари:

- “Социология” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини такомиллаштириш ва ривожлантириш;
- педагогларнинг ижодий-инновацион фаоллик даражасини ошириш;
- мутахассислик фанлари соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор ҳорижий тажрибаларини ўзлаштириш;
- “Социология” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларини фан ва ишлаб чиқаришдаги инновациялар билан ўзаро интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

- жамиятнинг социал структураси ва социал тизимларини;
- ижтимоий меъёрларнинг ўзгариш тенденцияларини;
- социал маконда урбанизация ва ахборотлашган жамият моделлари;
- замонавий социологик тадқиқотлар методикаси ва техникасини;
- социологик тадқиқот” тушунчаси, социологик билиш тизимида унинг функцияларини;
- тараққиёт тизимида ижтимоий хизмат: назарий-методологик асосларини;
- ижтимоий хизмат кўрсатишни такомиллаштиришнинг концептуал жиҳатларини;
- ижтимоий хизмат концептининг ижтимоий тавсифини *билиши* керак.
- АҚШ, Европа, Канада, Россия, Хитой, Япония ва Марказий Осиё социология фани ривожигаги устувор масалалар ва замонавий назарий-методологик концепцияларини таҳлил этиш;
- социологик тадқиқот жараёни билан боғлиқ асосий тушунчалар, социологик тадқиқотнинг амалиётга қўллашга доир, шунингдек тадқиқот методологияси ва методини аниқлаш, уларнинг ўхшашлиги ва фарқли жиҳатларини ажрата олиш;
- ижтимоий муносабатларнинг социал жиҳатларини тадбиқ этиш;
- интернет кибермаконида мувозанатсизликни мувозанатлаш;
- интернет кибер маконида ахборот олиш маданияти, унинг асосий восита ва турларини социологик таҳлил қилиш *қўникмаларига* эга бўлиши лозим.
- ташкилот, муассаса ва идораларда социологик тадқиқ қилинган статистик маълумотлардан илмий-педагогик фаолиятда фойдаланиш;
- социология фанида ижтимоий меъёр, хулқ-атвор меъёрлари ва девиантлик ҳолатларининг намоён бўлишига доир, миграция жараёнларининг кечиши, ҳолати ва истиқболига доир прогнозтик тасаввур қилиш;
- маълумотлар йиғиш методларини умумий таснифи ва турлари тўғрисида, шунингдек ҳужжатлар, бирламчи маълумотлар таҳлилини амалга ошира олиш;
- инсон манфаатларини таъминлашда ижтимоий хизмат кўрсатишнинг аҳамияти, ижтимоий хизматнинг маданий жиҳатлари ва ўзига хосликлари, ижтимоий хизмат кўрсатишнинг институционаллашуви, ижтимоий хизмат парадигмалари ва улардан самарали фойдаланиш;
- маълумотларни компьютерда қайта ишлаш ва таҳлил қилишнинг янги усулларини оптималлаштириш *малакаларига* эга бўлиши лозим.
- замонавий социологиянинг махсус ва тармоқ йўналишлари асосий категориялари, назарий ва амалий соҳаларда эришган ютуқлари, муаммолари ва уларнинг ривожланиш истиқболларини белгилаш ва таҳлил қилиш;
- социологик тадқиқот натижаларидан давлат ва жамият манфаати ривожига фойдаланиш, социологнинг Аҳлоқ Кодексидан келиб чиқиб маълумотларни ижобий мақсадларга йўналтириб лойиҳалаш;

- замонавий социология фанининг назарий ва амалий ютуқларини илмий ижодкорликка йўналтириб лойиҳалаш;
- ижтимоий жараёнларни моделлаштириш ва башорат қилиш;
- ижтимоий соҳада қўлланиладиган илмий ёндашувларни ижтимоий ҳаётга тадбиқ этиш;
- ахборотлашган жамият тўғрисида илгари сурилган концептуал ғоялар ва уларнинг истиқболи тўғрисидаги қарашларни таҳлил эта олиш;
- социология фанидаги долзарб муаммоларни аниқлаш ва ечимини топиш;
- назарий-методологик билимларни қўллаган ҳолда давлат буюртмасига оид муаммовий масалаларни ечишга оид тадқиқотларни бажариш *компетентцияларига* эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Амалий машғулотларда тингловчилар ўқув модуллари доирасидаги ижодий топшириқлар, кейслар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Сифатий социологик тадқиқотлар” модули ўқув режадаги “Педагогнинг касбий профессионалигини ошириш” ва мутахассислик фанлари блокадаги барча ўқув модуллари билан узвий боғланган.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим ва тарбия жараёнларида социология фанларининг назарий ва амалий асосларини, илмий техник тараққиётнинг ижтимоий тафаккурга таъсири, социологик тадқиқотларни ташкил этишнинг ўзига хос кўринишлари ва хусусиятларини амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

“Сифатий социологик тадқиқотлар” модули бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат			
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси		
			Жами	жумладан	
				Назарий	Амалий

1.	“Сифатий социологик тадқиқот” тушунчаси, социологик билиш тизимида унинг функциялари.	4	4	2	2
2.	Сифатий социологик тадқиқотларнинг структураси.	4	4	2	2
3.	Сифатий социологик тадқиқот босқичлари.	4	4	2	2
4.	Маълумотлар йиғиш методларини умумий таснифи ва турлари.	4	4	2	2
Жами: 20 соат		16	16	8	8

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: “Сифатий социологик тадқиқот” тушунчаси, социологик билиш тизимида унинг функциялари (2-соат)

1. “Сифатий социологик тадқиқот” тушунчаси, социологик билиш тизимида унинг функциялари.
2. Сифатий социологик тадқиқотларнинг амалий қўлланиши.
3. Сифатий социологик тадқиқотлар жараёнининг асосий тушунчалари: методология, методика, техника, процедура.

2-мавзу: Сифатий социологик тадқиқотларнинг структураси (2-соат)

1. Сифатий социологик тадқиқотларнинг структураси. Асосий ҳаракат турлари: тадқиқот дастурини тайёрлаш, маълумотлар йиғиш, маълумотлар таҳлили.
2. Тадқиқот методологияси ва методини аниқлаш, уларнинг ўхшашлиги ва фарқлари. Метод ва методология тушунчаларининг алоқаси.
3. Сифатий социологик тадқиқотлар техникаси.

3-мавзу: Сифатий социологик тадқиқот босқичлари (2-соат)

1. Сифатий социологик тадқиқот босқичлари.
2. Сифатий социологик тадқиқотлар дастури, социологик тадқиқотларда унинг ўрни ва аҳамияти.
3. Сифатий тадқиқотларнинг цикл босқичлари

4-мавзу: Маълумотлар йиғиш методларини умумий таснифи ва турлари (2-соат)

1. Маълумотлар йиғиш методларини умумий таснифи ва турлари. Адабиётлар, хужжатлар, бирламчи маълумотлар таҳлили.
2. Фокус-гурӯх, аксиологик, биографик, кузатиш, эксперт баҳолаш, сўров усуллари.

3. Афзалликларни билиш. кросс-маданий таққослаш, монографик, жуфтли таққослаш методлари

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. “Сифатий социологик тадқиқот” тушунчаси, социологик билиш тизимида унинг функциялари (2-соат).

2-амалий машғулот. Сифатий социологик тадқиқотларнинг структураси. (2-соат).

3-амалий машғулот. Сифатий социологик тадқиқот босқичлари. (2-соат).

4-амалий машғулот. Маълумотлар йиғиш методларини умумий таснифи ва турлари. (2-соат).

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (кейслар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

1. “Кейс-стади” методи «Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетига амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очиқ ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	☐ яқка тартибдаги аудио-визуал иш; ☐ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ☐ ахборотни умумлаштириш; ☐ ахборот таҳлили; ☐ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	☐ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ☐ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ☐ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	☐ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ☐ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ☐ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ☐ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	☐ яқка ва гуруҳда ишлаш; ☐ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ☐ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш;

	☐ яқуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш
--	---

Кейс: Муаммо сифатида турли хил жамиятдаги маданият наъмуналари олинади. Бу турли жадваллар орқали солиштирма материаллар тайёрланади. Маданиятнинг даврий ўзгариши тенденциялари аниқланади. Бунинг сабабларининг умумий тарафлари ўрганилади

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Дастурни тўғри ишлаши учун бажариладиган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш)

2. “Ассесмент” усули

Усулнинг мақсади: мазкур усул таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади. Усулни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент”лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Наъмуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

3. “Тушунчалар таҳлили” усули:

Усулнинг мақсади: мазкур усул талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади. Усулни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;

- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоёниш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Наъмуна: “Маърузадаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
<i>Маданий бурилиши</i>	<i>Кундалик ҳаётдаги маданиятни мазмуни борасидагитурли ҳил ёдашувлари тушуниши ва изоҳлаш учун ишлатиладиган тушунча</i>	
<i>Маданий нисбийлик</i>	<i>Ҳар бир жамиятнинг маданияти умумий шароитдан келиб чиқиб эришилган деб тушунувчи ва маданият шакллари бошқа маданият шакллари билан ўлчанмаслик ҳақидаги тушунча</i>	
<i>Маданий универсиализм</i>	<i>Меъёрлари, ўлчамлари билан маданиятни жамиятни барча қатламларида бирдек амал қилиши ҳақидаги тушунча</i>	
<i>Маданий талваса</i>	<i>Инсонда ўзи биринчи марта ўзи учун таниш бўлмаган маданият элементлари билан дуч келаганда юзага чиқадиган ижтимоий-руҳий беқарорлик</i>	
<i>Оммалашув</i>	<i>Олдин юз берган кичик ҳодисалар орқали воқеаликнинг янада кенгайиши ва оммалашуши ҳақида тушунча</i>	

<i>Ахлоқий ваҳима</i>	<i>Маълум бир гуруҳ ва жамоатчилик муаммо юзасидан жамоачиликнинг ҳавотирининг ошиб бориши одатда бу ижтимоий назаорат тарбини кучайтиши учун қўлланилади.</i>	
<i>Моногамия</i>	<i>эркак ва аёл ўртасида жуфтликка асосланган никоҳ тури</i>	
<i>Ислоҳотлар</i>	<i>Ўзгариш, қайта қуриш маъноларини англатади</i>	

Б.Б.Б. техникаси

Б техникасининг қондаси

№	Мавзу саволлари	Биламан	Билишни истайман	Билиб олдим
1	2	3	4	5
1.	Жамиятнинг социомаданий тизими			
2.	Дин социомаданий институт сифатида			
3.	Маданиятлар трансформацияси			
4.	Маданиятнинг шаклланиш тараққиёти			
5.	“Субмаданият” тушунчаси			

1. “Инсерт” техникасидан фойдаланилган ҳолда матнни ўқиб чиқинг.

2. Олинган маълумотларни индивидуал соҳаларга ажратинг. Қалам билан қўйилган белгилар асосида БББ жадвалини тўлдириг.

“Инсерт” техникасининг қондаси:

1. Матнни ўқиб чиқинг.

2. Олинган маълумотларни диққат билан ўрганиб, соҳаларга ажратинг. Қалам билан ҳар бир каторга қуйидаги белгиларни қўйиб чиқинг:

V – биламан;

+ – янги маълумот;

– – билганларимга зид;

? – мени ўйлантирмоқда.

БББ жадвали

III. НАЗАРИЙ МАЪЛУМОТЛАР

1-МАВЗУ СИФАТИЙ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ” ТУШУНЧАСИ, СОЦИОЛОГИК БИЛИШ ТИЗИМИДА УНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

Сифатий социологик тадқиқот тушунчаси социологик билиш тизимида унинг функциялари. Асосий тушунчалар: миқдорий ва сифатий тадқиқотларга бўлган ёндашувларнинг триангуляцияси. Замонавий социологик фанларда сифатий тадқиқотлар ўтказиш амалиёти XX асрнинг 70 йилларидан бошланди. Социолог тадқиқотчиларнинг юқори даражада сифатий тадқиқотларга бўлган қизиқишининг ортиши илмий доираларда сифатий методологияни билиш имкониятлари ва қўлланилиш соҳалари тўғрисидаги мунозаралардан бошланди. Айниқса бу ўтган асрнинг 90 йилларида жиддий тус олди. Маълумки социологияда ижтимоий тадқиқот турлари икки хил, яъни а) миқдорий ва б) сифатий турларга ажратилади. Миқдорий тадқиқотларда алоҳида машғулотлар кўплиги ва у алоҳида кўринишга эгаллиги, ҳамда ушбу дарс предметида унга вақт ажратилмаганлиги боис, унинг таҳлилига тўхталиб ўтмаймиз.

Сифатий тадқиқотларда ижтимоий ҳодиса/ҳодисаларни чуқурроқ тушунишга интилиш мутахассислардан чуқур назарий-методологик билимларни талаб этади. Аввалдан ишлаб чиқилган қатъий илмий гипотезаларнинг етишмаслиги, вакиллик намунаси, миқдорий йўналтирилган маълумотлардаги ўзгарувчанлик сабабли ҳам, ушбу усулга жиддий эътибор қаратилди. Кўпинча тадқиқотчилар ўртасида миқдорий ва сифатий усулларни таққослаш, илмий мунозараларга киришиш баҳсли яқун топган. Унда қайси усулнинг имкониятлари, чекловлари, нисбатлари муҳимроқ, деган савол ўртага ташланарди. Миқдорий усуллар асосан жамиятнинг эҳтимоллик ва статистик тушунчаларига таяниши билан ажралиб турарди. Шу боис, у социологияда «анъанавий» деб ном олган. Ундан ташқари миқдорий тадқиқотлар «қаттиқ»,

«кескин» тадқиқотлар деб аталиб, мутахассислар уни «макро-» тадқиқотлар тоифасига ажратадилар.

Социумда мавжуд ижтимоий тизимдаги тебранишларнинг таҳлили ҳамма вақт ҳам миқдорийда ўз аксини тополмаслиги натижасида, сифатий социологик тадқиқотларга эътибор ошди. Фанда сифатий тадқиқотлар «юмшоқ», «мойил» каби нисбат билан ажратиб, адабиётларда «микро-» тадқиқотлар сифатида эътироф қилинади. Агар миқдорий тадқиқотлар муаммолари мавжуд тадқиқот инструментарийсининг ўрганилаётган объектга нисбатан фаол таъсири орқали амалга оширилса, ҳамда олинган натижалар ва маълумотларни изоҳлаш маълум мавзудаги ноаниқ ролини схемалаштириш ёки соддалаштиришга, тадқиқот натижаларини танланган усуллар ёрдамида «ташқари»дан «нусха» (диаграмма, жадвал ва шу кабилар)лаштиришга қаратилган бўлса, сифатий тадқиқотлар «ички» муҳит ёки руҳият ичига жойлашиб, муаммо (жараён, ҳодиса, инсон кайфияти)ни ҳикоянавислик ёрдамида кўрсатиб беради.

Миқдорий тадқиқотларнинг ишончлилик даражаси ҳар бир амалга оширилган тадқиқотнинг маълум бир қисмини такрорлаш ва бир хил натижага эришиш қобилияти (нақшинкорлик мавжудлигини исботлаш) билан ифодаланади. Сифатий социологик тадқиқотларнинг асосий вазифаси эса кундалик ҳаёт (ҳаёт олами) атрибутлари ва у билан боғлиқ ижтимоий онг ҳолатларини таҳлил қилиш ва тавсифлашдан иборат бўлади.

Социумда ижтимоий тузилишга оид қарама-қарши фикрларнинг юзага келиши, лекин уни рақамларда ифода этишнинг имкони йўқлиги боис сифатий тадқиқотларнинг назарий-методологик концепциялари пайдо бўлди. Жумладан, «антропоцентрик» ёндашувга кўра инсонлар ҳаётидаги кундалик, маиший муаммоларни таҳлил қилиш, кишиларнинг ўз хатти ҳаракатларига берадиган баҳолардаги маъноларни тан олиш истаги шулар жумласидан ҳисобланади. Бунда ижтимоий ҳодисаларнинг микротаҳлилга ўтиши кузатилади.

Ижтимоий ҳодисаларни микротахлилга ўтиши. Сифатий тадқиқотларда олинган маълумотларнинг тўғрилиги – бу ўрганилаётган ҳодисанинг аниқ ва равшан тасвирини инсон қалби орқали ифодалашга қаратилганлигидир. Сифатий социологик тадқиқотларни танқид қилиш (тадқиқот мавзусининг аҳамиятсизлиги, танланган услубларнинг алоҳида тавсифланганлиги, чекланган эмпирик қўлланилишлар) тез-тез учраб туради ва унинг натижалари субъектив мазмун касб этганлиги билан «илмийликдан узоқ», деб баҳоловчилар ҳам бор. Сифатий тадқиқотлардан фойдаланилганда, барибир микдорий ва сифатий тадқиқотлар ўртасидаги «таъсир доира»ларни ажратиб олиш лозим. Бунда тадқиқот объекти, унга мос услубни танлаб олиш ва фойдаланадиган жиҳоз (авваллари - диктафон, кинокамера, фотоаппарат орқали тасвирга олиш ва шу кабилардан фойдаланилган)нинг ҳам сифат даражаси юқори бўлиши керак.

Фокус-гурух тадқиқотлар: *Фокус-гурухнинг асосий таркибий қисмлари:* чуқурлаштирилган интервью, эксперт баҳолаш, биографик усул, контент-таҳлил. **Асосий тушунчалар:** фокус-гурухлар, чуқурлаштирилган интервью, модератор, суҳбатдош, очиқ ва ёпиқ саволлар, «нега?», «нима учун?», «қачон?», «қаерда?», «ким билан?» деган саволлар мажмуаси.

Сифатли тадқиқотларнинг асосий таркибий қисмлари фокус-гурух, эксперт баҳолаш, биографик усул ва чуқурлаштирилган интервьюлар ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки амаллар - модератор (интервью олиб борувчи), сценарий (тадқиқот режаси), таҳлил гуруҳи: раҳбар, унинг ёрдамчиси, респондентлар ва интервью шартларидан ташкил топади. Фокус-гурух/чуқурлаштирилган интервью усуллари ёрдамида сифатий тадқиқотларни ўтказиш учун асосий натижалар «нима учун?» деган савол атрофига қурилади. Жавоб олиш ҳолатлари оддийдан мураккабга қараб шаклланиб боради. Саволларни аниқ шакллантириш «гайд»лар деб аталади ва унинг аҳамияти шундаки, бевосита вазият ва муҳитдан келиб чиқиб, саволлар эҳтиёткорлик билан тадқиқот жараёнининг ўзида «такомиллаштирилиб» борилади ёки «юмшатилади».

Сухбат олиб борувчи/модераторга қўйиладиган талаблар: «бетарафлик», «изчиллик», «оғзаки бўлмаган хатти-ҳаракатларни кузатиш», «сўров давомида кузатувлар»дан фойдаланиш.

Тинглаш қобилиятлари: «юқори сезгирлик», «сезги ифодаси», «диққат», «ҳамдардлик», «респондентнинг фикрини билдириш усулини ҳисобга олиш»и зарур.

Модераторнинг «фаол тинглаш» ва «сукутли вазият» билан боғлиқ хатти-ҳаракатларни бошқаришдаги роли: «нигоҳ орқали муносабат», «қунт билан эшитиш», «имо-ишоралар», «нутқнинг маъноси»га эътибор қилиш. Тадқиқотга ижодий жараён сифатида қараш модераторнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланиб, у миқдорий тадқиқотлар бошқарувчиси «интервьюер»дан шу каби жиҳатлари билан ажралиб туради. Модератор иштирокчи (респондент)ларнинг «кутилмаган вазият»ларини ҳисобга олиш, «импровизация» қилиш, белгиланган тадқиқот вазифаларини жараёнга мослаштириш ва амалга ошириш қобилиятига эга бўлиши керак.

Чуқурлаштирилган сухбатнинг босқичлари: *Асосий тушунчалар:* «сифатий интервью босқичлари», «илиқ муносабат», «асосий қисм», «яқунлаш», «сўров», «гуруҳ ичидаги ҳолат динамикаси», «оғзаки бўлмаган хатти-ҳаракатлар», «интервью техникаси».

Фокус-гуруҳнинг асосий босқичлари: чуқурлаштирилган интервью, уларнинг умумий хусусиятларига қаратилади. Сухбатга киришиш функциялари: «стрессли ҳолатларни йўқотиш», «сухбат қоидаларига риоя қилиш ва қоидаларни белгилаш», «бирламчи алоқаларни ўрнатиш».

Чуқурлаштирилган интервью ўтказишнинг стандартлаштирилган талаблари: «илиқ муҳит яратиш» ва интервьюнинг илк вазифаларини белгилаб олиш. Бунда, бирламчи саволларнинг функционал аҳамиятига эътибор бериш.

Илиқлик муҳитини яратиш босқичида ишлатиладиган саволлар турлари: модератор ўз вазифасига холислик билан қараб, тенглик асосида респондентда

хурмат ва қизиқишни намоёиш этиши муҳим. Сухбатнинг асосий қисми босқичма-босқич амалга оширилади. Бунда, респондентлардаги «шахсий муносабат», «қадриятлар», «ҳиссиётлар», «реакциялар» ва уларни «кузатиш» билимларига кўникмани шакллантириб бориши зарур. Биринчи босқичда умумий мазмундаги саволлар учун вақт ажратилади. Аста-секинлик билан умумий саволлардан аниқ, белгиланган, чуқурлаштирилган саволларга ўтиб борилади.

Биринчи босқичда ишлашнинг асосий муаммолари: модератор «муҳим» ва «иккиламчи» саволларнинг ролини ўзи учун белгилаб олиши зарур. Умумий саволлардан олинган маълумотлардан тадқиқот жараёнида муҳим саволларни шакллантириш ва фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш. «интервью сўров»лари техникаси (мимикалардан фойдаланиш, паузалар, мотивацион саволлар, калит сўзларни текшириш, камроқ савол бериб, ҳиссиётларга мурожаат қилиш ва ҳк).

Иккинчи босқичда ишлашнинг асосий муаммолари: Гуруҳ ичидаги мунозара. Уни шакллантириш ва фаолиятни давом эттириш усуллари. Қарама-қарши нуқтаи назарларнинг баёнлари маъноси. Билвосита/бевосита саволлар орқали асосий маълумотларни олиш. Кўшимча модерация техникаси (тўғридан-тўғри шубҳалар, провокацияли ҳолатлар, қарама-қарши маълумотларга концентрация ва бошқалар). Сухбатни яқунлаш. Сухбатни яқунига етказиш босқичида қўлланиладиган саволлар (келажакка оид саволлар, мунозара пайтида содир бўлган воқеаларни сарҳисоб қилиш, ўз позицияси, тадқиқотни такомиллаштириш / такомиллаштириш истаклари). Учрашувни яқунлаш, миннатдорчилик, хайрлашув сўзлари. Муҳокама иштирокчилари орасида «катарсис»нинг таъсири (жонланиш, кўтаринки кайфият, ёқимли таассуротлар алмашинуви) интервью муваффақияти кўрсаткичи сифатида.

Фокус гуруҳи модератори/чуқурлаштирилган интервью ташкилотчиси: *Асосий тушунчалар:* «модератор», «кўникма ва техникалар», «мураккаб респондентлар», «мураккаб вазиятларни зарарсизлантириш»,

«ахлоқий жиҳатлар». *Маъруза суҳбатдоши*: «функциялари», «шахсий хусусиятлари», «ўзини тутиш қоидалари». *Модераторнинг иш услуби*: - «фокус гуруҳ модератори», «чуқурлаштирилган интервью берувчи». *Таҷриба ва машғулотнинг қиймати*. «Ишончлилик», «сабр-тоқат», «суҳбатдошга эътибор», «нутқнинг қулайлиги», «оғзаки бўлмаган реакцияларни тушуниш», «диққатни жамлаш қобилияти». *Муҳокама қилиш техникаси*: «асосий ва қўшимча» бўлган кўникма ва усуллар. Асосий мавзуларга ўтиш. Проекцион методларни қўллаш (ассоциациялар, концептуал намойишлар, тугалланмаган жумлалар, ролли ўйинлар, идеал вакиллик ва бошқалар). «Мураккаб» респондентларнинг турлари (доминант, кўрқоқ, эксперт, ёлғон эксперт, эҳтиёткор ва бошқалар) ва уларни зарарсизлантириш усуллари. Оғзаки бўлмаган жавобларни кузатиш ва уларни суҳбат жараёнига киритиш. Гуруҳ иши ва вақтини назорат қилиш. Модераторларнинг одатдаги хатолари (ўз позициясининг таъсири, ўз позициясини бериб қўйиш, бетарафликка риоя қилмаслик, селективлик, контекстни билмаслик, айбсизлик ва ҳ.к). Модератор/ чуқурлаштирилган интервью ташкил этувчи ишининг ахлоқий жиҳатлари.

Сифатий тадқиқотлар учун сценарий/қўлланма. *Асосий тушунчалар*: «сценарий», «контекст», «мавзулар ва сценарий» саволлари. Умумий жиҳатлардан ўзига хос томонга ўтиш. Муаммонинг таърифи, вазифалари, тадқиқот саволлари. «Мавзу» - суҳбатнинг таркибий бўлими сифатида. «Контекст»ни кўриб чиқиш. Саволларнинг кетма-кетлиги ва мунозара босқичлари. Чекка худуд усули: имкониятлар ва чекловлар. Олдиндан режалаштирилган саволлар ва суҳбат давомида берилган саволлар. Суҳбатдаги мавзулар сони. Сценарийда мантиқий тафсилотлар даражаси. Мавзуларга бўлиш: асослилик, мутаносиблик, ўзаро чиқариб ташлаш, узлуксизлик. Юқори ва паст тафсилотлар сценарийси: ижобий ва салбий томонлари. Саволларнинг кетма-кетлигига қўйиладиган талаблар: респондентларнинг қизиқиши ортиши, мураккаблиги ошиши, чуқурлашиши. Махсус кетма-кетликлар. Тематик кетма-

кетлик - параллел мавзуларга ажратиш ва бир-бирига яқинлашиш. «Муаммони ҳал қилиш» кетма-кетлиги: муаммонинг моҳияти, унинг сабаби, мумкин бўлган ечимлари, «Гэллап йўли»ни амалга ошириш имкониятлари: муаммодан хабардорлик, унга муносабат, муаммонинг ўзига хос томонлари, ушбу баҳоларнинг сабаблари, уларнинг интенсивлиги даражаси. Суҳбат тили. Хабарларнинг маъносини энг тўлиқ ва аниқ етказиш зарурати. Бошқа тадқиқот иш ҳужжатлари (скрининг анкетаси, гуруҳ аъзолари учун).

Тадқиқотни ташкил этиш. *Асосий тушунчалар:* «бир хиллик», «респондентларнинг таркиби ва сони», «маконни ташкил қилиш», «ишга қабул қилиш», «скрининг». *Фокус-гуруҳлар усули бўйича тадқиқотларни ташкил этиш:* «керакли гуруҳлар сони», «таркиби ва иштирокчилар сони». *Иштирокчиларнинг бир хил таркиби.* «Жинс», «ёш», «миллат», «маълумот даражаси», «даромад даражаси» омиллари. *Тадқиқотда иштирок этиш учун чекловлар:* «бир-бирлари билан танишиш», «модератор», «интервью берувчилар», «социологлар», «психологлар», «профессионал маркетинглар», «реклама берувчилар», «мавзу бўйича мутахассислар» билан. *Суҳбат давомийлиги:* «жой», «маконни ташкил этиш». *Махсус хона ва махсус жиҳозлар.* *Техник ёзув.* *Суҳбат ўтказиладиган жойга қўйиладиган талаблар:* «аралашмаслик», «тиник ва равон эшитилишни таъминлаш», «иштирокчилар учун қулайлик», «нейтрал жойлашиш», «суҳбатнинг барча иштирокчилари учун мақбуллиги», «кузатувчилар учун яхши кўринишини таъминлаш». Модератор: Мен нимадан қочишим керак? Мумкин бўлган салбий омиллар. Иштирокчиларнинг ўтириши. Респондентларнинг таркиби ва сонини белгиловчи омиллар. Логистика ишлари (ёллаш, қатнашиш). Муҳокама иштирокчиларини танлаш мезонларини танлаш. Респондентларни ёллаш (скрининг анкетаси, намуна). Ишга қабул қилиш усуллари. Энг яхши жавоб берувчи ким? Биноларни тайёрлаш, видео-аудио ёзувларни тақдим этиш. Ўзингиз билан нимани ва қанча

миқдорда олиб юришингиз керак? Овқатланиш. Респондентларнинг тўловлари, умумий кўрсатмалар.

Тадқиқотчиларнинг ёрдамчилари. *Асосий тушунчалар:* «таҳлилчи ёрдамчиси», «протокол», «стенограмма», видео-, аудио- стенограмма, ёзувлар, кузатувчилар, хулоса қилиш. *Маъруза таҳлилчиси ёрдамчиси:* роли ва асосий вазибалари. Ёрдамчи таҳлилчи малакаси ва малакасига қўйиладиган талаблар. Муҳим шарт: - тадқиқот мақсадлари ва сценарийни яхши билиш. Ёрдамчи ва модераторнинг алмашинуви, ўзгарувчан ишдан олинадиган фойда. Фокус-гурӯҳда ишлашга тайёргарлик. Ёзувларни юритиш (кўникмалар ва техникалар). Суҳбат давомида ўзини тутиш қоидалари. Модератор билан ўзаро ҳамкорлик: «маслаҳатлар». Суҳбатларда қатнашиш имконияти. Ёзувларни юритиш бўйича амалий тавсиялар (қисқартмалар, рақамлаш, қисқартмалар, рўйхатдан ўтиш шакллари, жадваллар ва бошқалар). Оғзаки бўлмаган реакцияларни фиксация қилиш. Техник функциялар: жиҳозларнинг имконияти ва ишлашини кузатиш. Видео- ва аудио- ёзувлар. Аудио- ва видео- кассеталарни маркалаш. Қўл ва техник ёзувлар - қўшимча, рўйхатдан ўтиш кафолати. Фокус гурӯҳи кузатувчилари ва чуқур интервбюлар. Хулқ-атвор қоидалари. Кузатувчилар билан алоқа тамойиллари. Сўров охирида модератор билан тадқиқотнинг асосий натижаларини муҳокама қилиш - хулоса қилиш. Пост интервью/фокус-гурӯҳ ёзуви. Транскрипт/транскрипт тайёрлаш. Стенограмма тайёрлаш учун асосий талаблар ва тавсиялар.

Маълумотларни таҳлил қилиш: *Асосий тушунчалар:* «таснифлаш», «саралаш», «индексни тузиш», «маркалаш», «маълумотларни ихчамлаштириш», «типология». *Сифатий таҳлил анъаналари:* «этнографик ёндашув», «таржимаи ҳолларни таҳлил қилиш», «ривоятлар», «диалоглар», «назарияларни асослаш» ва бошқалар. *Таҳлилга турли хил ёндашувларнинг устувор мақсадлари:* «мазмунли таҳлил қилиш», «талқин қилишнинг асосий жиҳатлари». Маълумотларни таснифлаш, саралаш ва қисқартириш. *Таҳлил ва тушунтириш ишларини илгари*

суриш: «топилмалар нимани англатади», «асосий ўлчов нима?», «қандай «нақшинкор» ғояларни топиш мумкин?», «қандай тушунтиришлар таклиф этилади?»»

Таҳлилий иерархия. Дастлабки маълумотлар. Дастлабки мавзулар/тушунчаларни тарғиб қилиш. Индексни қуриш. Маълумотларни этикетлаш ва уларга мавзулар ҳамда тушунчаларга мувофиқ индексларни бериш. Махсус дастурлардан фойдаланиш имкониятлари. WinMax, Atlas, Этнограф дастурлари. Маълумотларни тушунчалар бўйича саралаш. Маълумотларнинг йиғиндиси ва синтези. Таснифи ва тавсифи. Ўлчовларнинг таърифи. Нақшинкорликни қидириб топиш. Типологияларни ўрнатиш. Маҳаллий тушунтиришларни илгари суриш. Амалий жиҳатларни аниқлаш.

Сифатий таҳлилга қўйиладиган талаблар: таҳлилий мавзулар ва тоифаларни тарғиб қилишга имкон берадиган маълумотларга асосланиб, тизимли ва тўлиқ таҳлил, ўзаро боғлиқлик ва маълумотлар алмашинувини қўллаб-қувватлаш, тематик ва ҳодисаларни таҳлил қилишни қўллаб-қувватлаш, бошқалар учун очиқлик ва очиқлик. Фокус-гурӯҳлар, чуқурлаштирилган интервьюлар маълумотларини таҳлил қилишда нима қилиш керак ва нимадан қочиш керак? Энг кенг тарқалган хатолар.

Назорат саволлари:

- 1. Кундалик ҳаёт социологиясининг турлари, тамойиллари, қонуниятларини баҳолаб беринг?*
- 2. Фундаментал ва амалий тадқиқотлар доирасида кундалик ҳаёт ва маданиятнинг ўрганилиши нималарда ўз аксини топади?*
- 3. Кундалик ҳаёт ва маданият социологиясининг ҳорижий тажрибада ўрганилишини асосланг?*
- 4. Маданият фанлари тизимининг шаклланишини таърифланг?*

5. *Маданият социологияси, маданий антропология ва социологиянинг ўзаро боғлиқлиги нимада?*
6. *Маданият социологиясининг вазифаси нималардан иборат?*
7. *Инсон “маданий мавжудот сифатида” деган тушунчани изоҳланг?*

2-МАВЗУ: СИФАТИЙ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ ТУШУНЧАСИ, СОЦИОЛОГИК БИЛИШ ТИЗИМИДА УНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

“Синов тадқиқоти” атамаси адабиётларда: 1) излаш (текшириш) тадқиқотининг маънодош; 2) пилотажли тадқиқотнинг маънодоши; 3) ўзининг турли-туманликлари (кўринишлари) сифатида излаш (текшириш) ва пилотажли тадқиқотларни ўз ичига олувчи йиғма тушунча. Излаш (текшириш) ва пилотажли тадқиқотлар – синаш тадқиқотининг икки асосий кўриниши деб ҳисоблаймиз.

Излаш (текшириш) тадқиқоти вазифаларнинг тўғри қўйилиши ва асосланган гипотезаларни илгари суриш, мақсадларни аниқлаб олиш мақсадида ўтказилади. Шундай қилиб, моҳиятига кўра у концептуал тадқиқотдир. Унинг ўтказилиши, агар сизни қизиқтирадиган мавзу бўйича адабиётлар мавжуд бўлмаса ёки етишмаган ҳолда мақсадга мувофиқдир.

Синов тадқиқотлари – ижтимоий таҳлилнинг оддий тури бўлиб: унинг вазифалари доираси чегараланган, сўраладиганлар сони ўртача, дастурлари ва воиталар жуда соддалаштирилган; маълумотлар намоён қилинмайди. Олим муаммони умумий йўналтириш учун тадқиқот объекти тўғрисида фақатгина баъзи маълумотларни олади. У кам ўрганилган ёки умуман ўрганилмаган муаммолар учун қўлланилади. Унинг шиори – тахминан, арзон ва тез.

Излаш тадқиқотлари қуйидаги усуллар ёрдамида ўтказилиши мумкин: доимий респондентлар билан шарўлар (яхшиси норасмий); кузатиш;

тадқиқотнинг марказий муаммоси бўйича фокус-гурӯҳ; эксперт- мутахассислар ёки сизни қизиқтирувчи муаммо соҳасига алоқаси бўлган кишиларни билан сўров ўтказиш; илгари сурилган вазифалар ва гипотезалар бўйича зарурий маълумотларни ўз ичига олган статистик маълумотлар, ҳужжатларни ўрганиб чиқиш.

Текшириш тадқиқотлари варианты сифатида эскрес - сўровлар иштирок этади. Уларни тезкор сўровлар ҳам деб аташади. Улардан кўпгина сўров ўтказадиган фирмалар ҳам фойдаланадилар – ВЦИОМ дан РОМИР гача. Ҳақиқатда, улар сўровларни, одатда, жуда зиёли кишилар, лекин асосий фанни чуқур илмий ривожлантириш вазифаларини қўймайдилар. Бир зумда, лекин жамият, идоралар ёки хусусий буюртмачиларга жуда зарур бўлган манфатли вазифалар ҳал этилади: халқ президентга қандай муносабатда бўлади, айланмага чекловлар, Чеченистондаги урушга, Бушнинг ташрифига, 2001 йил 11 сентябрдаги террористик актларга. Шундай тарзда, янги, қисқа муддатли (унинг ҳаётийлик даври кун, ҳафта, баъзида ойлар билан ҳисобланади), лекин айнаватда жуда керакли ахборотни оладилар.

Пилотажли тадқиқотда танлаш ҳажми аниқ услубий асосга эга эмас. Одатда 30 та респондент орасида сўров ўтказишни етарли деб ҳисоблайдилар. Тадқиқотнинг режалаштирилган объектининг барча мавжуд тоифаларини намоён этишлари учунгина муҳимдир.

- Пилотажда кичик танлаш бош тўпламга нисбатан репрезентатив бўлиши шарт эмас. Унинг бошқа сифати – турли-туманлиги қанчалик муҳим: инструмантерийга турлича таъсирланадиган респондентлар гуруҳини ўз ичига олиши лозим. Агар ўрта маълумотли кишилар келгуси танлошда сезиларсиз улушни ташкил этса, сизнинг ақлли саволларингизда умуман сиз қониқтирмайдиган жавобларни берганликлари учун улар билан биринчи навбатда сўров ўтказиш зарур.

- Сўров мавзуси учун муҳимроқ ижтимоий-демографик белгиларни (жинс, ёш, маълумоти, иш стажи, меҳнатнинг мазмуни ва ҳ.к.) намоён этувчи респондентларни киритадилар.

Ижтимоий психологияда пилотажли тадқиқотлар (ишчи атамаси “зондаж”) танлашнинг зарурий ҳажмини белгилаш, анкета саволлари сони, сўров вақти ва бошқаларнинг мазмунини аниқлаштириш учун қўлланилади. Пилотаж (ишчи атама - “претест”) тестларини қўллашнинг хорижий ва маҳаллий амалиётда асосий тестнинг баъзи стандартларини аниқлаш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Социологияда пилотаж асосий тадқиқотгача ўтказилади ва гипотеза ва вазифаларнинг хусусиятларини, шунингдек инструментарийнинг профессионал даражаси ва услубий ишланганлиги текшириш усули сифатида иштирок этади. Пилотаж танлаш моделининг тўғрилигини баҳолаш ва зарурат туғилганда мувофиқ тузатишларни киритиш; тадқиқот объекти ва предметининг баъзи тавсифларини аниқлаштириш, бош тадқиқотни ўтказиш муддатлари ва молиявий харажатларини асослашга ёрдам беради. Пилотаж шунингдек шарҳловчилар (анкеталовчилар) гуруҳининг машқлари учун ҳам фойдалидир.

Ҳозирги социологияда қуйидаги қоидалар қўлланилади: анкетани катта ададда тарқатишдан олдин, уни саволларни тўғри тушунаётдиларми, у ҳаддан ташқари узун ва зерикарлими уни тўлдириш (ёки шарҳлаш) учун қанча вақт талаб этилади, почта орқали тарқатилиш ҳолатларида эса – анкета жўнатилган вақтдан бошлаб жавоб олингунга қадар неча кун ўтишини аниқлаб олиш учун сўровнинг кам ададда чиқариб синаб кўриш мақсадга мувофиқ.

Пилотажли тадқиқотлар “қисқартирилган” режа бўйича тадқиқотларни ўзида намоён этади- бунда кичик танлашлар ўтказилади, ахборотлар чала йиғилади, олинган ахборот фақат аҳамиятли мезонлар бўйича таҳлил қилинади. Агар пилотажли тадқиқот яхши ўрганилган тадқиқот даврида ўтказилса, у тадқиқот инструментарийсини “очиш”, унинг нуқсонлари ҳамда математик

таҳлилга ёндашувлардаги нуқсонларни аниқлаш ва бартарф этиш имконини беради.

Пилотаж қўйидагилар учун фойдали: а) инструментарийни тестдан ўтказиш, бунда тадқиқотчи тўла ишонч билан ҳаракатланади, б) тадқиқот предмети тадқиқотчига яхши таниш бўлмаган ҳолларда инструментарийни такомиллаштириш. Биринчи ҳолатда инструментарийлар ўзларининг якуний вариантыда синовдан ўтказилади. Иккинчи ҳолатда тадқиқотчи инструментнинг турли вариантлари билан, улардан қайси бири ишлашда қулайлик яратишини билиб олиш учун тажриба ўтказишни истаб қолиши мумкин. Дастлабки тестдан ўтказиш қўйидагиларни ўз ичига олиши мумкин:

1. Саволларнинг шакллари ва турли оғзаки шаклларини тестдан ўтказиш.

2. Респондент билан жонли мулоқот жараёнида уни тўлдиришнинг эҳтимолий мураккабликлари аниқланиши учун респондент томонидан шахсий шарҳини мустақил тўлдириш учун мўлжалланган анкетани синаб кўриш.

3. Ёпиқ саволларга жавоблар тўпламига киритиладиган типик жавобларни, охириларини якуний вариантда қўллаш учун аниқлашда очик саволлардан фойдаланиш.

4. Ҳар қайси инструментарийнинг яроқлилигини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳар бир турини тестдан ўтказиш (почта анкеталари, оғзаки шарҳлар, телефон шарҳлари).

Пилотаж икки вариантда ўтказилади. Биринчисида – респондентларнинг жами гуруҳларини алоҳида жамоага таклиф этадилар, бунда столларда анкеталар жойлаштирилади. Респондентларни пилотаж ҳолатига “киритадилар”, яъни унинг мақсад ва вазифаларини изоҳлайдилар, тўлдириш техникаси бўйича анкеталарни инструкциялайдилар ва тўлдиргандан сўнг қатъий танбехлар айтиб

беришларини, анкета билан ишларни қийинлаштирувчи саволлар тўғрисида ва тушунмовчиликлар тўғрисида суҳбатлашишни сўрайдилар.

Тўлдирилган анкеталар белгиланган кутиларга ташланади, шундан сўнг бутун ўтказилган сўровнинг мазмунини гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш бошланади. Анкета саволларининг яроқлилигини баҳолаш имконини берувчи кўрсаткичлар сифатида саволларга жавоб берганлар сони ва саволда фойдаланилган устун бўйича жавобларни тақсимлаш тавсифи иштирок этади.

“ Пилотаж натижаларига кўра, агар зарур бўлса анкетага тузатишлар киритилади. Синов сўровномасини ўтказишнинг хусусиятлари лойиҳада иштирок этувчи суҳбатдошлар билан “стол атрофида суҳбатда” ҳам батафсил муҳокама қилинади. Бунда лаборатория шароитларида суҳбат ўтказиш жараёни жамоавий имитацияланади.

Пилотажли материаллар сўров ўтказувчи фирманинг алоҳида папкаларида сақланади. Улар сўровноманинг дастлабки вариантини, респондентлар ва социологларнинг мулоҳазалари, шунингдек анкеталарнинг тўлиқ ишланган вариантини белгилаб қўювчи баённомаларни ўз ичига олади. Вақт ўтиши билан услубий қарорларнинг ўзига хос “банки” жамғарилади, типик услубий хатолар ва инструментарийларнинг тўлиқ ишланмаларини таҳлил қилиш бўйича тажриба ва кўникмалар пайдо бўлади.

Пилотажли тадқиқот барча муаммоларнинг мантиқий тушуниш, саволларнинг аниқ мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан саволларнинг таҳминий қўйилиши асосида тузилади. Пилотаж давомида барча тартиботлар, тадқиқотнинг жами инструментарийлари текширилади ўринсиз саволлар чиқариб ташланади, тадқиқотнинг алоҳида босқичларига тузатишлар киритилади.

Унинг ўтказилишига суғуртага эга бўлиш каби муносабат қилиш лозим: сиз албатта агар омадингиз келса у сиз ҳам ишлашингиз мумкин. Агар йўқ бўлсачи?

Тасвирий ва аналитик тадқиқотлар

Бу ўзининг илмий мақсадлари ва олинган натижалари бўйича қарама-қарши икки асосий тадқиқот туридир. Тасвирий тадқиқот текшириш тадқиқотига нисбатан илмий изланишнинг мураккаброқ туридир. Унинг мақсадлари жиддийроқ, узоқроқ вақт олиб борилади, дастури муфассал, инструментлари барча илмий параметрларга мос келади. У фақатгина ҳодисаларнинг юзаки кесмасини берганлиги учун эмас, балки фақатгина сабабли алоқаларни аниқламаганлиги учун тавсияланадиган деб номланади.

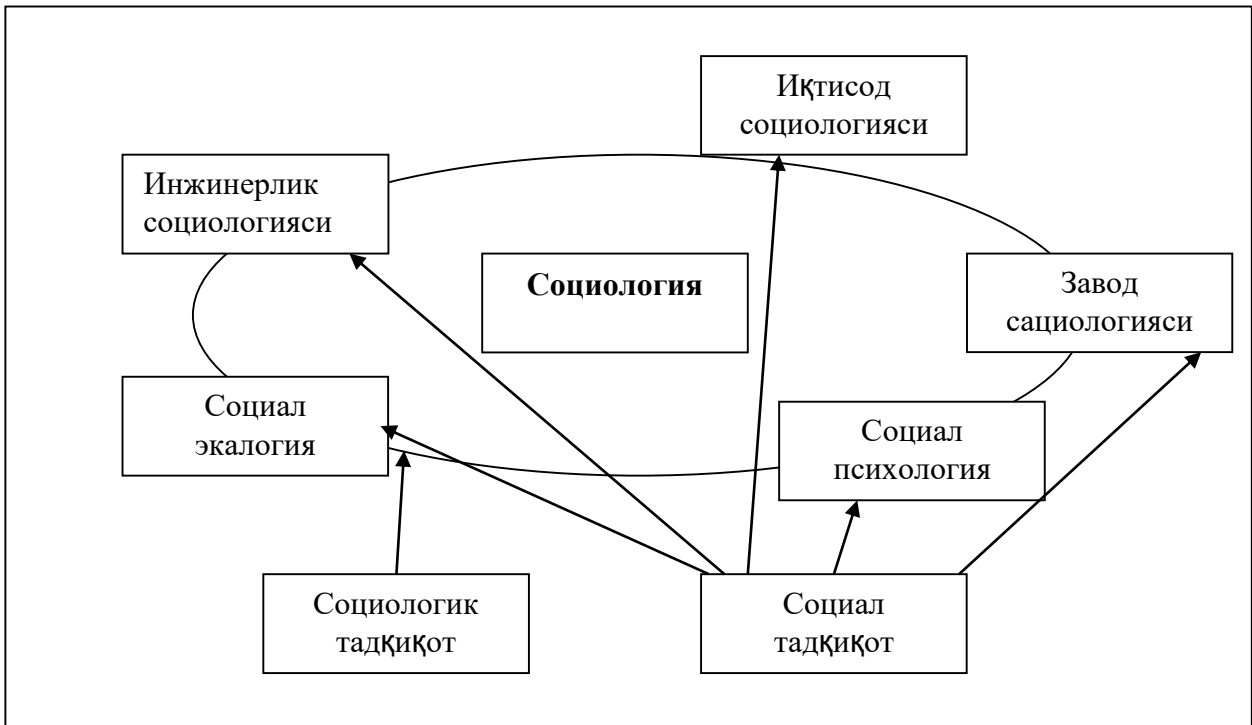
Тавсифлаш тадқиқотлари ҳодисаларнинг яхлит тасвирини беради. Шу билан бирга, у ҳодисаларнинг таркиби ва динамикасини ёритиб беради. У репрезентатив маълумотлар, ишончли маълумотларга асосланган ва илмий усулнинг барча талабларига мос келади.

Аналитик тадқиқот – ижтимоий тадқиқотнинг энг чуқурлаштирилган туридир. Унга тавсифлаш тадқиқотига хос бўлган ижобий илмий ўрганишнинг ҳамма белгилари киради: репрезентативлик, ишончлилик, тўғрилиқ ва ҳ.к. Лекин ундан ташқари, уни кўздан яширилган ижтимоий ҳодисанинг юзага келиш сабабларини аниқлайди. Бу профессионалликнинг юқори пилотаждир. Унга ҳамма ҳам эриша олмайди ва бу баъзан содир бўлади.

Социологик тадқиқот ҳақида барча айтганларимизни умумлаштирган ҳолда қуйидаги қонуниятларни аниқлаш мумкин:

- тадқиқотнинг мураккаблик даражаси биринчидан учинчига ортиб боради;
- тадқиқотнинг тури қанчалик мураккаб бўлса, у камроқ тарқалган ва аксинча.

лозим: агар омад сизга кулиб боқса сиз албатта ишлашингиз мумкин. Агар йўқ бўлсачи?

1.2-расм. Мураккаблик даражаси ва тарқалганлик даражаси бўйича ижтимоий тадқиқотларнинг типологияси

Нуктали тадқиқот

Нуктали тадқиқот (уни бир марталик деб ҳам атайдилар) ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш вақтида унинг ҳолати ёки миқдорий тавсифлари тўғрисида ахборотлар беради. Ҳақиқатда, ҳодисанинг тезкор сурати вақт бўйича унинг ўзгаришлар йўналишлари тўғрисидаги саволларга жавоб бермайди. Нуктали тадқиқотга мисол сифатида монографик тадқиқот хизмат қилади.

Монографик тадқиқот тор маънода- яхши ишланган назария доирасида бир ёки бир неча объектларни текширишдир. У case study эслатади, ундан фарқли ўлароқ янги билимларни олишни эмас, балки нуктали ижтимоий ташҳиснинг кўйилишини мақсад қилади, масалан, муайян корxonанинг ташкилий тузилмасини аниқлаш. Монографик тадқиқот кенг маънода- бир ёки бир неча объектларни танишиш сингари амалий мақсадда ҳам ҳар қандай тадқиқотларидир. Тадқиқот объекти типологик равишда мавжуд ахборот

асосида танлаб олинади. У барча ҳодисалар синфи учун хос деб тахмин қилинади.

Одатда антропологнинг тадқиқот объекти сифатида чуқур ва тезкорлигини ўрганиш мумкин бўлган бир қишлоқ иштирок этади. Тадқиқотнинг бундай тури монографик деб ҳам номланади. Агар қишлоқлар одатда кичик бўлса, олим вақт ўтиши билан ҳар бир кишини яхши билиб олади. Биринчи жаҳон уруши даврида бундай тадқиқотни Малиновский ўтказган. Улар ёритиб берган қишлоқ қабилали бирлашма ҳисобланмаган, балки йирик миллий таълимнинг бир қисми бўлган.

Траборин ороллари кичик бўлиб, этнографга ўша ерда жойлашган барча қишлоқларга ташриф буюриш ҳамда ҳар бир траборинлик билан музокара олиб бориш имконини берган. Лекин у полигон сифатида асос билан ўрганилган қишлоқни танлади. Бироқ, бошқа антропологлар бир жамоада ўтказилган мазкур тадқиқотларни ўзининг маҳаллий маданиятига тарғиб этишга қарши чиқмоқдалар. Айниқса агар гап мураккаб жамият тўғрисида кетса. Шунинг учун антропологлар бир мамлакатнинг турли чегараларида жойлашган жамоалар гуруҳини тадқиқ этиш усулидан фойдаланадилар.

Монографик тадқиқотлар қишлоқ социологиясига тарқатилган, бунда улар алоҳида қишлоқ жойларининг “ижтимоий суратлари” оли воситаси сифатида иштиролқ этади. Ўрганишнинг бундай усули аҳоли турмушининг асосий томонлари тўғрисида- оилалар таркиби, банд бўлганлар, даромад манбалари ва миқдорлари, меҳнат фаолиятининг хусусиятлари, меҳнат ва бўш вақт соҳасидаги маҳаллий урф-одатлар, мулоқотнинг анъанавий турлари тўғрисида ахборот тўплашга асосланади.

Монографик тадқиқот репрезентатив ахборотни олишга даъвогар бўлмайди. Унинг вазифаси- янги ҳодисаларни муфассал таҳлил қилиш, кенг танлаб қилинадиган тадқиқотларни ўтказишни бекор қиладиган ахборотларнинг мавжуд

эмаслиги. Монографик тадқиқотнинг натижалари кенг миқёсли эмпирик тадқиқотлар дастурини ишлаб чиқишда фойдаланилади.

Ялпи ва танланадиган тадқиқотлар

Танланадиган тадқиқотлар, ўзи ва ўз фикри тўғрисида ахборот берувчи махсус танлаб олинган респондентлар гуруҳи орасида сўров ўтказиш орқали кишиларнинг хатта-ҳаракатлари ва мақсадлари тўғрисида маълумотларни мунтазам йиғиб бориш усулини намоён этади. У ўз номини тадқиқотларнинг асосий қисмининг (танланлаб олинадиган йиғиндиси) улкан бирлиги йиғиндисидан (бош йиғиндидан) махсус танлаб олиш тартиботидан фойдаланиш орқали олади, у яхлит тадқиқотнинг асосий ўлчамларини аниқ акс эттиради.

Танловни тузиш тартиботи математик статистика усулларига асосланган ҳамда эҳтимоллик назарияси тамойилларига асосланади. Танланадиган тадқиқот ялпи тадқиқотга нисбатан тежамли ва ишончи, гарчи кенайтирилган усул ва техникани талаб этса ҳам.

Хорижда анъанавий анкеталаштириш ёзма сўров билан номланади (Writer Survey). Почта орқали сўровлар, гуруҳ бўлиб анкеталаштириш, якка анкеталаштиришни ажпатиб кўрсатадилар.

Бош тўпламнинг барча бирликларини қамраб олувчи ялпи тадқиқотларга аҳолини рўйхатдан ўтказиш киради, бу ҳақда махсус бобда гап боради. Шу вақтда социологияда англашнинг энг кенг тарқалган воситаси сифатида танланган тадқиқот иштирок этади.

Такрорий тадқиқотлар

Такрорий тадқиқотлар – бу ягона дастур ва инструментарий бўйича маълум вақт оралиғида мунтазам ўтказилган ва объектнинг ўзгаришлар динамикасини тавсифловчи натижаларни олиш билан боғлиқ бир неча тадқиқотларнинг

йиғиндиси. Улар қиёсий таҳлил воситаларини намоён этади. Уларга қуйидагилар киради:

Логитюд тадқиқотлар - шахсларнинг бир гуруҳини узок вақт ўрганиш;

Когортли тадқиқотлар - узок вақт давомида бир хил ёшдаги шахсларни ўрганиш (авлодлар). Мақсад –бир авлод кишиларнинг турмуш тарзи, мақсадлари. Тадқиқот объектлари ўзгаради, лекин кишилар сақланиб қолади;

Тренд тадқиқотлар – вақт оралиғи билан бирор- бир асосий йиғиндида ва нисбатан бир хил усулга риоя қилган ҳолда ўтказиладиган тадқиқот. Мақсад- ижтимоий ўзгаришлар тенденцияси (тренди)ни белгилаш. Мисол – аҳолини қайта рўйхатга олиш;

Панелли (йўлли) тадқиқот – бир хил танловда ягона дастур бўйича ва маълум вақт оралиғида ягона усул бўйича ўтказиладиган тадқиқотлар. Мақсад - воқеалар динамикаси таҳлили. Кишилар ўзгариши мумкин, лекин тадқиқот объектлари ўзгармайди (корхона, цехлар).

Панель - асосий ва такрор тадқиқотда (масалан 15 йилдан сўнг) сўралган респондентларнинг йиғиндиси. Такрор тадқиқотда 15 ёшга улғайган кишилар бўлади. Номли панель – асосий- ёш, маълумот, касби параметрлар бўйича танланган респондентлар гуруҳи - у асосийни эсга солади, лекин бир хил кишилар эмас (масалдан, 1962 йилдаги ёш ишчилар ва 1976 йилдаги ёш ишчилар).

Панелли тадқиқот (логитюднинг турли кўринишларидан бири сифатида кўриб чиқиладиган) – ижтимоий кузатиш турларидан бири, бунда доимий танланган гуруҳ (панел) аъзолари орасида бир неча сўровномалар ўтказиш воситасида ахборотлар тўпланади. Агар ахборот гуруҳнинг ҳар бир аъзосидан иккита (ёки ундан кўпроқ) вақтинчалик нуқталарда олинган маълумотларни қамраб олса, у ҳолда ялпи силжишлар билан бир қаторда алоҳида ўзгаришларни ҳам ўрганиш имкони пайдо бўлади.

Лонгитюд ёки вақт жиҳатидан давомий, тадқиқотнинг давомли тури авлодлар социологиясида фаол қўлланилади. Мамлакатимизда “Авлодлар йўли” мавзусидаги бир неча лойиҳа маълумдир. Улардан бири Барнаул университети социология факультетининг С.И. Григорьев¹ раҳбарлигидаги Ёшлар муаммолари бўйича илмий-тадқиқот лабораторияси томонидан ўтказилди. Мазкур усулни қўллаш шкаласининг бошқа плюсида ўқув синфи ёки ишчи бригада объектлари жойлашиб, уларни етарлича узоқ вақт давомида кузатиш мумкин.

Лонгитюд тадқиқотда йирик ва 48 кичик миқёсда тузилмавий анкета, расмийлаштирилган ва расмийлаштирилмаган интервьюни қўллаш мумкин. Психологияда эса лонгитюд тадқиқот экспериментал-генетик усул модификацияси, яъни инсон ҳаёт даврининг ёш ва алоҳида ўзгаришларини ўрганиш имконини берувчи бир хил синалувчиларни узоқ ва мунтазам ўрганиш сифатида фаол қўлланилади. Лонгитюд тадқиқот баъзан табиий тажриба шароитида ўтказилади. Лонгитюд тадқиқот такрорий тадқиқот тури сифатида бошқача тарзда *мониторинг* деб аталади.

Назорат саволлари:

- 1. Замонавий академик социологияда кундалик ҳаётнинг структураси нималарда ўз ифодасини топади?*
- 2. Кундалик ҳаёт ва маданиятнинг социал қонуниятларини асосланг?*
- 3. Кундалик ҳаётга оид замонавий назария ва методологияларни социологик баҳолаш нима?*
- 4. «Маданият» атамасининг тарихи. Маданий бойлик тушунчаси*
- 5. Классик социологиянинг социомаданий концепцияси*
- 6. Классик назарияда маданий ўлчовнинг устунлиги. М.Вебер социомаданий динамикаси*
- 7. Маданиятни тушунишга структур - функционал доирасида ёндашиш*

3-МАВЗУ: СИФАТИЙ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ БОСҚИЧЛАРИ.

Социологик тадқиқотларнинг кўп қисми бутунлай (тўлиқ) тадқиқот қилиш эмас, балки танлаб тадқиқот қилиш йўли билан олиб борилади: ўрганилаётган шахснинг социал-демографик белгисига қараб қатъий равишда инсонларнинг маълум миқдори танлаб олинади. Тадқиқотнинг бундай кўриниши танлаб тадқиқот олиб бориш дейилади.

Танлаб тадқиқот олиб бориш усули равишда танлаб олинган гуруҳ вакиллариининг ўзини тутиши ҳақида ўзи берган маълумотларига асосланиб систематик равишда маълумотлар йиғиш йўли билан олиб борилади. Бу усул ялпи тадқиқот қилиш усулига нисбатан кўпроқ куч ва ҳаракт талаб қилишига қарамасдан, кам ҳаражатли, лекин ишончсизроқ усул ҳисобланади.

Танлаб тадқиқот олиб бориш усули ялпи тадқиқот олиб бориш услубидан маълум жиҳатлари билан устун туради, чунки бунда иш ҳажми камаяди (олиб борилаётган кузатувлар миқдори камайиши ҳисобига), куч ва ҳаражатларни қичқартиради, ялпи текшириш мумкин бўлмаган ёки уларни текшириш мақсадга мувофиқ бўлмаган гуруҳлар ҳақида тўлиқ маълумот олиш имконини беради. Лекин булар ҳаммаси фақатгина танлаш усулининг илмий қоидаларига амал қилиган ҳолдагина яхши натижалар беради.

Тажрибалардан шулар кўриниб турибдики, тўғри танланган танлаш танланган гуруҳнинг структураси ва ҳолатини етарли даражада кўрсатиб беради. Лекин танлаш маълумотлари аниқ маълумотлар билан ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. Танлаб танлашнинг ялпи танлаш усули олдидаги камчилиги ана шундан иборат.

Танлаш жараёнида тадқиқотчи асосий гуруҳнинг статистик маълумотларни тўлиқ кўрсатиб бера олмаслиги тадқиқотчи олдида куйидаги вазифаларни қўяди: биринчидан, танлаш жараёнида асосий гуруҳ ҳолатини тўғри

аниқлаб олиш, ва иккинчидан, танлаб олиб борилган тадқиқотлар натижасини қай даражада асосий гуруҳга тадбиқ этиш мумкинлигини аниқлаб олиш зарур.

Танлаш жараёнини (репрезентативлиги) кўрсатиш қатор шартлардан иборат – планлаштирилган (аввалдан аниқлаб олинган схема бўйича), ёки планлаштирилмаган ҳолатда асосий гуруҳдан танлаб олиш йўли билан. Ҳар икки ҳолатда ҳам танлаш *типик* (ўзига хос) ва *объектив* ҳолатда олиб борилиши керак.

Танлаш усулининг асосий тушунчалари ва моҳияти

Социологик танлашни амалаг оширишда махсус терминлардан фойдаланилади, улардан асосий иккитаси бу – асосий ва танлаш учун танланган гуруҳлар.

Таҳлил қилиш учун танланган гуруҳлар *асосий* деб аталади, асосий гуруҳдан ажратиб олинган гуруҳ эса *сараланган* гуруҳ деб аталади. Асосий гуруҳ ҳажми N билан белгиланади, сараланган гуруҳ ҳажми n билан белгиланади. Одатда бу ҳарфлар тадқиқотчи олиб борган таҳлиллари асосида тузган жадваллари бошида ёзилади.

Асосий танланган гуруҳ деб аҳолининг ҳаммасини ёки тадқиқотчи ўрганиш учун танлаб олган одамлар гуруҳига айтилади. Кўпинча асосий танланган гуруҳ шунчали катта миқдорда бўладики, уларнинг ҳар бири билан сўров ўтказиш кўп вақт ва катта маблаҳ талаб қилади. Инглиз адабиётларида “репрезентативлик” сўзининг аниқ маъноси йўқ. Шунинг учун бу сўз ўрнига популяция (population) сўзи қўлланилади ва бу рус тилидаги каби икки хил маънони беради. Биринчи маъноси – биз тадқиқотларимизни қўлламоқчи бўлган таналаган гуруҳ. Инглиз манбаларида худди шундай ёзадилар “population of interest”.

Иккинчи маъноси – кейинчалик сараланган гуруҳ сифатида таҳлил қилинадиган инсонлар рўйхати. Кузатув бирлиги рўйхати аниқ рус тилида бўлагани каби инглиз тилида ҳам аниқ бир номга эга эмас.

Сараланган деб таналанган гуруҳнинг ўраганилаётган қисми бўлган социологик объектга айтилади. Танлаш тушунчаси социология статистикасида икки хил маънода таҳлил қилинади.

- Танлаш (ҳаракатнинг натижаси сифатида) – асосий гуруҳдан танлаб олинган, ана шу асосий гуруҳнинг маълум қисми
- Танлаш (ҳаракат жараёни ёки усули сифатида) – асосий гуруҳдан танлаш усули билан объектларни танлаб олиш

Танлаш таҳлил қилинаётган объектни жуда яхши тасвирлаб бериши керак.

Танланган гуруҳ – асосий гуруҳлаб олишнинг кичрайтирилган кўринишидир. Бошқача қилиб айтганда, бу социолог сўров олиб бораётган инсонлардир. Танлашга, яъни сараланган гуруҳга социолог бевосита суҳбат олиб бормоқчи бўлган шахслар киради. Масалан, унинг мавзуси пенсионерларнинг иқтисодий активлиги. Ҳамма пенсионерлар – ёши 55 дан ошган аёллар ва 60 ёшгача бўлган эркеклар асосий нуруҳни ташкил этади. Тегишли формулалар ёрдамида социолог унга 2,5 минг пенсионерлар билан сўров ўтказиш унга етарлилигини аниқлади. Шу гуруҳ унинг сараланган гуруҳи бўлади.

Бунинг асосий қондаси қуйидагилардан иборат: асосий гуруҳнинг ҳар бир элементи бир хил талабларга жавоб бериши керак. Бунга қандай қилиб эришиш мумкин? Аввало асосий гуруҳнинг иложи борича кўпроқ параметрлари билан танишиб чиқиш керак, масалан уларнинг ёши, олаётган маблағи, яшаша жойлари ҳақида. Гуруҳ аъзоларининг ёши ўртасидаги тафовут вариация деб аталади, аниқ ёш эса – катталиқ, ҳамма катталиқларнинг йиғиндиси ўзгарувчи деб аталади.

Шу гуруҳга жалб этилган ёки ушбу жараёнда иштирок этаётган барча инсонлар *қизиқтираётган гуруҳ* деб аталади. Улар ўнлаб ёки минглаб кишилар бўлиши мумкин. Улар бирламчи популяцияни ёки асосий гуруҳни ташкил

этадилар. Социолог ана шу гуруҳдан сараланган гуруҳни танлаб олади ва улар билан сўров олиб боради.

Шундай қилиб, сиз тадқиқот олиб бораётган гуруҳ асосий гуруҳ, популяция ёки қизиқтираётган гуруҳ деб аталиши мумкин (тадқиқотчининг олиб бораётган тадқиқотларидан келиб чиққан ҳолда ушбу номларнинг бири танлаб олинади).

Асосий гуруҳни илмий тадқиқотдан келиб чиққан ҳолда, сараланган гуруҳни эса математик усуллар ёрдамида танлаб олинади.

Репрезентатив танлаш – бу социологиянинг шундай қисми ҳисобланадики, бунда асосий гуруҳ маълумотлари бирламчи гуруҳ маълумотлари билан мос келиши керак. Танлашнинг фақат шу усулидагина сараланган гуруҳдан олинган маълумотларни асосий гуруҳга тадбиқ этиш мумкин. Репрезентатив танлашни амалга оширишнинг асосий шартларидан бири – бу асосий гуруҳ ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш, жумладан, асосий гуруҳ вакилларининг тўлиқ рўйхати ёки уларнинг структуравий тизими ҳақидаги маълумотлар.

Репрезентативлик остида социологлар танлашнинг сўров вақтидаги шундай турини назарда тутадилар-ки, бунда сараланган гуруҳга асосий гуруҳнинг бир қисми сифатида қаралади.

Сараланган гуруҳ сифатлари асосий гуруҳ сифатларидан 5%дан ортиқ бўлмаган ҳолда олиб борилган тадқиқотлар репрезентатив тадқиқотлар дейилади. Социологларнинг тажрибалари шуни кўрсатадики, агар оддий қоидаларга таяниб тадқиқотлар олиб борилса бу усул етарли даражада ишончлидир. Агар бошлама сўровда асосий гуруҳ сифатида бир факультет олинса бунда репрезентатив сўровда ҳамма иштирок этади. Олий ўқув юрти доирасида эса талабаларнинг 25 % да сўровнома ўтказилади.

Танлаш хиллари деб танлашнинг ҳар хил статистик кўринишлари назарда тутилади. “Танлаш хили” термини ўрнига кўпинча “кўриниш” сўзи ишлатилади.

Танлаб олишга мўлжалланган элементлар *танлаб олиш бирлиги* деб аталади. Кузатув олиб борилаётган асосий гуруҳ *кузатув бирлиги* деб аталади. Одатда кузатув бирлиги – бу алоҳида шахс. Рўйхатдан танлаб олишда бирликларни номерлаб олиб, сўнгра эҳтимоллар жадвалидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Лекин кўпинча квазиэҳтимоллий усул қўлланилади. Бу усулда оддий рўйхатдан n сонли элемент танлаб олинади.

Агар танлаш асоси рўйхат бўлса бунда, асосий гуруҳ қайсидир параметрларга кўра танлаб олинади, яъни касбига, ёшига, жинсига ва бошқалар.

Танлаш тизими – бу объект белгиларининг пропорцияси бўлиб, бунинг асосида асосий гуруҳ танлаб олинади.

Агар асосий гуруҳда масалан ёшлар 30%, ўрта ёшлилар 50%, катта ёшлилар 20% деб олинса, сараланган гуруҳда ҳам худди шу нисбат сақланиши лозим. Ҳар бир кузатув объекти учун асосий ва сараланган гуруҳларнинг фоизлар нисбати белгиланади. Икки гуруҳнинг номутаносиблиги эса репрезентативликнинг хатосига олиб келади.

Шундай қилиб, танлаш тизими – бу фаралаш гуруҳи танлаб олинаётган объект белгиларининг фоизли нисбатидир.

Агар танлаш типи сараланган гуруҳга кимлар тушиши мумкинлигини тушунтирса, *танлаш ҳажми* – бу гуруҳга қанча миқдорда одам жалб қилинганлигини белгилайди.

Танлашни тузиш – бу социологни қизиқтирган асосий гуруҳдан танлаб олинган сараланган гуруҳ билан олиб борилган тадқиқотлар натижасида ана шу асосий гуруҳга тадбиқ қилиниши мумкин бўлишига айтилади.

Эмпирик тадқиқотлар амалиётида мақсадли танлаш ибораси кўп ишлатилади.

Мақсадли танлаш – бу шундай гуруҳки, бунда гуруҳ аъзолари бўлган юридик ва ноюридик шахслар бир ёки бир неча жиҳатдан ўхшаш бўлишлари зарур. Бунда танловда иштирок этаётган одамлар филтрловчи саволлар

ёрдамида танлаб олинади. Масалан, тадқиқот олиб борилаётганда, компьютердан хафтасига уч марта фойдаланидиган, 5 мангдан ортиқ пул топмайдиган, уйда бир хил маркали маиший техника мавжуд инсонларни танлаш мумкин. Танлаш критериялари тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб белгиланади.

Сонли ва сифатли тадқиқотларда саралаш қарама-қарши принципларга асосан олиб борилади.. Биринчи сонли усулда ёш, жинс, синфлари мос келган гуруҳ танлаб олинади. Иккинчи ҳолатда эса бир бириг ўхшамаган кишилар танлаб олинади. Бундай тадқиқот олиб боришда олимлар бир жараён ёрдамида ўрганилаётган гуруҳни ҳар тарафлама ёритиб беришга ҳаракат қиладилар. Сонли тадқиқотлардаги танлаш назарий танлаш деб аталади.

. Эхтимолий (тасодифий) танлашнинг усуллари. Тасодифий (эхтимолий) танлаш – бу танлашдир, унинг учун бош тупламнинг ҳар бир унсури аввалдан берилган маълум танланиш эхтимоллилигига эга. Бу тадқиқотчига тугри танлаш канчалик бош тупламни акс эттиришини ҳисоблашга имкон яратади. Бундай танлашни баъзида тасодифий деб ҳам аталади.

Эхтимолий усулларга куйидагилар киради:

- содда тасодифий танлаш;
- систематик танлаш;
- кластерли танлаш;
- стратифицирли танлаш;

Тасодифий танлашни амалга ошириш икки хил йул билан олиб борилади: Лотерея усули ва тасодифий сонлар жадвали ёрдамида. Тасодифий танлаш ёрдамида куп телефон суровлар, танлаб олинган руйхатлар асосида суровлар курилади. Бундай танлашни куриш учун бош тупламнинг барча унсурларининг тула руйхати булиши керак.

2.4.1. Содда тасодифий танлаш.

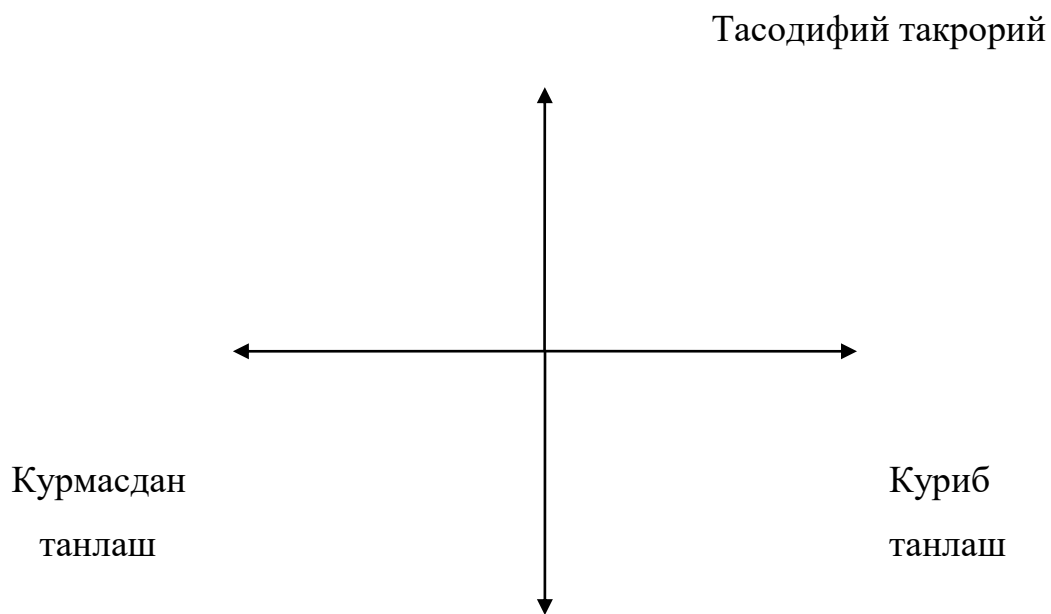
Содда тасодифий танлаш шуни такозо этадики, танлашга киритилганлик эхтимоллиги маълум ва тупламнинг барча бирликлари учун бир хилдир. У икки хил усул билан амалга оширилади:

- курмасдан танлаш (лотерея усули ёки куръа)
- куриб танлаш (тасодифий сонлар жадвали ёрдамида)

Бундан ташкари содда тасодифий танлаш бошка мезон буйича, яъни лотерея шарининг саватчага кайтариш ёки кайтармасликка караб иккига булинади:

- тасодифий такрорий танлаш
- тасодифий такрорсиз танлаш

содда тасодифий усулнинг иккита кисмини декарт координат тизимига бирлаштириб туртта модалликни оламиз. (2.2 – расм).

Тасодифий такрорсиз

2.2 – расм. Содда тасодифий танлашнинг туртта модаллиги.

Эхтимолий танлашни маълум шарт – шароитлари мавжуд булгандагина куллаш мақсадга мувофиқдир. Эхтимолий танлашни амалга оширишнинг биринчи шarti, бош тупламнинг барча унсурларининг, 1 дан N гача, бу ерда N – барча унсурларнинг умумий сони, тулик руйхатининг мавжудлиги. Агар у булса, нумерация килиб чикилади, шундан кейин юкоридаги кулланмани ишлатиш мумкин. Лотерея усулини (ёки куръа усулини) ишлатилганда барча унсурларнинг жетон номерлари билан урнига солинади, яхшилаб аралаштирилади ва кетма – кет N жетон олинади, бу ерда N – танланувчи тупламнинг унсурлар сони. Жетондаги номерлар танланган тупламни ташкил этади. Бу анчагина меҳнат талаб ва узок вақт кетадиган операция, чунки хар бир навбатдаги номер олингандан кейин, жетонларни яхшилаб аралаштириш талаб килиниди.

Эхтимолий танлашнинг иккинчи шarti бош туплам унсурларининг яхши аралаштирилганлиги. Тасодифий танлашни хосил килиш учун бош туплам унсурлари олдиндан номерланади, хар бир номер алохида карточкага ёзилади. Натижада карточкалар пачкаси хосил булади, уларнинг сони бош тупламдаги хажмга мос тушади. Яхшилаб аралаштирилгандан кейин, бу пачкадан биттадан карточка олинади. Карточка билан бир хил номери булган объект танлашга тушган деб хисобланади. Бунда танлов тупламининг хосил килишнинг икки хил йули бор.

Биринчи йул – олинган карточканинг номери ёзиб олинади ва пачкага кайтарилади, яна карточкалар яхшилаб аралаштирилади. Бу схема буйича хосил булган танланган туплам тасодифий кайтарилган танлаш деб аталади.

Иккинчи йул – хар бир тортилган карточка ёзиб олинганидан кейин оркага кайтарилмайди. Бу схема буйича танланган туплам тасодифий кайтарилмаган

танлаш деб аталади. Лекин, бош тупламнинг катта хажмида, бу усул жуда меҳнат талабдир, шунинг учун тасодифий сонлар жадвалидан фойдаланиш қулайроқдир. У катта тупламлардан бир хил эҳтимолли танлашларни шакиллантиришда узининг самарадорлигини исбот қилди.

Бундай тасодифий сонлар жадвалининг фрагменти 2.1 жадвалда келтирилган.

9

Тасодифий сонлар фрагменти		Жадваллар		Жадвал 1	
3	2	35	15	0	8
7				4	0
2	8	31	42	4	7
1				6	2
0	9	95	64	1	0
7				3	6
1	6	69	93	3	0
0				9	8
0	4	65	56	0	2
0				9	9

Систематик танлаш

Систематик танлаш илмий аҳамияти буйича иккинчи, лекин содда тасодифий танлашнинг турини қуллаш буйича биринчи ҳисобланади. Уни яна механик танлаш деб ҳам аталади.

Агар қулимизда тасодифий сонлар жадвали йук, бош туплам нисбатан катта, у ҳолда алфавит руйхатдан фойдаланиш мумкин, масалан, корхона ходимлари ёки сайлов участкаси руйхатдан. Бош туплам сонини, масалан, 200 ишчи,

анкеталар сонига булинади, масалан, 200 ва танлаш кадами аникланади. У руйхатнинг хохлаган номерларидан бошлаб хар учинчиси ($2000:200=10$) сурок килинади. Номерланган руйхатдан K га тенг интервал орасида берилган респондентлар сони танлаб олинади. Бунда танлаш кадами K куйидаги формула билан хисобланади:

$$= \frac{N}{K}$$

Бу ерда N – бош сони, n – танлаш туплами сони.

Бу курсаткич, бош тупламга кирган нечта фамилияни утказиб юборишни курсатади. Натижада танланган туплам хосил булади.

Бошка мисол. Олий муассасанинг 5000 та студентидан 100 тасини танлаш керак. Агар биз систематик танлашни кулласак, аввал танлаш интервалини хисоблашимиз керак. Бизнинг холда, бу 50 га тенг. Энди биз руйхат буйича хар эллигинчи студентни танлашимиз керак. Каердан танлашни бошлашни тасодикий сонлар жадвали буйича аникланади (бу тасодикий старт дейилади). Агар старт нуктаси 31 танласа, у холда танланганга куйидаги номерли студентлар киритилади: 31, 81, 131, 181 ва хоказо.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14

15 16 ...

Шундай килиб, систематик танлаш асосига эхтимоллик процедуралари эмас, алфавит руйхатлар, картотекалар, схемалар куйилган, улар бош тупламнинг барча бирликларини тенг эхтимолли тушишини таминлайди. Бу танлаш уз афзалликларига карамасдан баъзида нотугри танланиб колади.

Районлар буйича ва страталар буйича танлаш.

Агар бош туплам катта булса, уларни бир хилдаги булимларга булиш, кейин бу кисмлар ичидан танлаш амалга оширилади. Буну гурухларга ажратиш

дейлади. Илмий терминологияни унификатсия нуктаи назаридан, халқаро стандартга келтириб районлар буйича ва страталар буйича танлаш деб аталади.

Бош тупламни жуда катта бўлса, масалан, мамлакат аҳолисини регионлар буйича булиб чиқиш мумкин, шу билан бир каторда, бош тупламни страталар буйича (жинс, ёш, даромад ва хоказо) гуруҳларга ажратиш мумкун.

Адабиётда бу икки термен эквивалент ҳисобланади. Чунки иккисининг асосида гуруҳларга ажратиш процедураси ётади. Район буйича танлаш, бу танлаш тури, унда танлашдан аввал районлаштириш процедураси туради, яъни бошлангич тупламни катлам, страта ёки гуруҳ деб аталувчи статистик бир хил тупламчаларга булишдир.

Бирликларни танлаш, ҳам тасодифий, ҳам йуналтирилган характерли булиб, ҳар бир катламдан олинади, шу учун район буйича танлаш кичик тупламлар - страталардан олинган танлашлар катори билан бирдир.

Бу тушунтиришда «Район буйича танлаш» тушунчасини ишга зиён етказмасдан «страталар буйича танлаш»га алмаштириш мумкин. Социологик тадқиқотлар тажрибаси, шу икки йулни бир деб атайди. Йирик куламли лойиҳаларда социологлар районлар буйича танлашни бошлаб, кейин страталар буйича танлашга утадилар.

Халқаро тажрибада «район» сузи географик зона сифатида (ареал, регион, территория қисми) кулланилмайди. Бунинг урнига «страталар буйича танлаш» термини ишлатадилар, чунки бир бутунни қисимга булиб, бу гуруҳми ёки районми еканлигини аниқ курсатиш шарт эмас.

Бу ҳолда страталар буйича танлаш бу турли қисмлар, типлар, гуруҳлар ва аҳоли катлами танланадиган тупламда бир хил вақилликни таъминловчи эҳтимолий танлашдир.

Инглиз тилида «стратаификация», «катлам-катлам булиш», «булиниш» дегани. Чет эл лугатларида территориал белги буйича булиниш, квотали танлашга киради.

Бирликларни танлаш ҳам тасодифий, ҳам йуналтирилган характерли булиб, хар бир район ёки катламдан катъий назар олиб борилади, шунинг учун районлар буйича – стратаалар буйича танлаш кичик тупламлар – страталардан (районлардан) олинган танлашлар катори билан бирдир.

Страталар буйича тасодифий танлаш хар бир страта буйича алохида танлашга асосланади. Бу натижалар аниклигини оширади ёки таджикотнинг кийматини ва вақтини камайтиради. Масалан, камбагалчилик ёши катталар, ишсизлар, отасиз ёки онасиз оилалар орасида купрок учрайди. Объект сифатида учтасидан бирини танлаш мумкин. Танланган районлар ёки страталарда таджик этиш бирлигини танлаш эхтимолий усул буйича олиб борилади.

Уяли танлаш

Уяли танлаш – шундай танлаш турики, бунда танланаётган объектлар янада янада кичик бирликнинг гурухи ёки уяси (кластери) хисобланади. Куйи даражадаги янада майда бирликлардан ташкил этилган юкори даражадаги танлаш барлигига уя деб аталади. Танланишга куйи даражадаги барча бирликлар хамда унинг кисмлари киритилиши мумкин. Уяни хосил килувчи бирликлар сони унинг улчами дейилади.

Уя деб куйидагиларга айтилади: ахоли пунктлари, районлар, уйлар, подъездлар, корхоналар, цехлар, бригадалар.

Уяли танлаш катта ташкилий афзаликларига эга, танлаш ва бир неча компакт гурухлар таджикоти онсон амалга оширилади. Куп булмаган территориал сигментларни (ахоли пунктлари, районлар, уй – жой кварталлари) танлаш, кейин уларда турадиган ахолини ёппасига сураш таджикотнинг кийматини ва утказиш муддатини камайтиради.

Бу ердаги муаммо шундан иборатки, уянинг катталигини, унинг сонини аниклаш, уларнинг бош тупламга жойлаштириш. Уя танлаётганда асосий тавсия шуки, улар орасидаги фарк имкони борича хар хил булиши керак. Бу коида катламлаштиришнинг асосий принципига зиддир. Стратаа буйича танлашга

мисол. Ахолининг хаёт даражаси буйича биринчи тадқиқот 60 – йиллар охирида утказилган. Россиянинг Таганрог шаҳрида олиб борилди. Танловнинг асоси булиб, уй – жой фонди ва уларда турадиганлар сон ҳақидаги маълумотлар булди. Биринчи босқичда, шаҳар районларга булинди, иккинчи боқичда, уй – жойнинг турли типларининг улушлари ҳисоблаб чиқилди.

Ҳар бир страта учун, яъни район, қурилиш типи, уй – жой катталиги учун квартираларнинг адрес ва сони билан лист тузиб чиқилди. Территориал страта буйича танлашнинг уч босқичли процедураси қулланилди.

Уяли танлашда гуруҳлар ёки унсурлар уясни аниқланади ва уларнинг руйхати тузилади. Кейин, бу руйхатдан танлаш лойиҳалаштирилади. Кейин, бу бирлик учун унсурлар танланади шаҳар ахолисининг ижтимоий фикрини урганиш учун 100 одамга суров руйхати тузиш керак. Шаҳарни картаси олиб барча кварталлар руйхати тузилади. Бу руйхат танлашнинг асоси булади, бундан тасодифий равишда кварталлар танланади. Танланган уйларда турувчи оиланинг ичидан бир одамдан суров листи учун интервью олинади.

Ноэҳтимолий (нотасодифий) танлаш усуллари.

Ноэҳтимолий (нотасодифий) танлаш, бирликларни танлаш йули, унда танлов туплами каторига ҳар бир унсурни тушиш эҳтимолини олдиндан ҳисоблай олмаймиз. Шунинг учун, эҳтимолий танлашга йул берилади, лекин, баъзида тадқиқот шартлари буйича нотасодифий танлаш, утказиш мақсадга мувофиқдир. Унинг камчиликлари: репрезентативлик даражасини урнатишнинг имкони йуклиги ва юкори кийматга эга эканлиги (у ҳаражатлар буйича эҳтимолийдан бир неча баравар куп).

Афзалликлари – эҳтимолийга караганда предметни янада чуқур, сифатли ва ҳар тамонлама очиб бериши.

Нотасодифий танлашнинг куйидаги турлари бор: квотали танлаш, қор уюми усули, асосий массив усули, стихияли танлаш усули.

Нотасодифий танлашнинг асосий мақсади, урганилаётган объектнинг репрезентация қиладиган тупламни олишдан иборат.

Нотасодифий танлашнинг икки асосий тури ажратилади.

- йуналтирилган танлаш (бошқа номлари – мақсадга йуналтирилган, мақсадли, ихтиёр билан танлаш).
- стихияли.

«Қор уюми» усули мақсадга йуналтирилган танлаш турларидан булиб, у қушимча респондентларни танлаш бошлангич танланганларга таянгандан кейин олиб борилади. Бундай процедура алоҳида, ноёб нотасодифий тупламларни урганаётганда қулланилади.

Стихияли танлаш усули тасодифий танлашга фақат ташқи томонидан ухшайди, социолог қимни сурашни билиб қучага чиқиб, метро станция олдида тухтаб, бош туплам вақилларига қирадиган (масалан, 30 дан 40 ёшгача одамлар) одамларни сурокка тутди. Интервьючи билан гаплашишга қимнинг имқонияти ва хохиши булса, ушанинг фикри ёзилади. Стихияли танлашга телевидение, радио орқали сураш, «биринчи учрагани» танлаш, супермаркет залида харидорларни сураш, бекатларда ва ижтимоий транспортда йуловчиларни сураш каби мисоллар келтириш мумкин.

Стихияли танлашнинг асосий қамчилиги суралаётган одамлар қайси бош тупламга қиришини билиб булмайдди. Асосий массив усули, бу бош тупламнинг 60 – 70 % ни сурашдан иборат. Масалан, маълум туманнинг ақолиси ёки қорқона ишчиларининг маълум қупчилиги сурокка тутилади. Натижада бош ва танланган тупламнинг уртача қуратқичлари яқинлашади, танланган туплам бош тупламнинг асосий қисмини ташқил этади. Бу усул авваллари завод социологлари томонидан қулланилган.

Ноэхтимолий танлаш усулига куйидагилар киради:

- кулайлик принципи асосида танлаш
- фикрлар асосида танлаш

Квотали танлаш.

Квотали танлаш – бу бош туплам унсурларининг социал – демографик характеристикалари хакидаги статистик маълумотлар (квоталар параметрлари) асосида шакланган социологик тадқиқот объекти микромоделидир. Керакли маълумотларни статистик маълумотлардан оладилар.

Танлашнинг квотали усули бош тупламнинг катор мухит характеристикалари буйича статистик маълумотларнинг олдиндан мавжудлигини такозо этади. Лекин бу маълумотлар танлаш хажмини аниклаш учун ишлатилмайди, чунки кейинчалик респондентларни танлаш тасодифий эмас, интервьючилар ёрдамида мақсадга йуналтирилган тарзда амалга оширилади. Бу усул танланган туплам тузилишини мақсадли шакллантиришга асосланади. Анкетчи бир канча одамларни маълум ёши, жинси, таълими ва профессияси буйича сураш учун топширик олади. Танланган тупламдаги квоталар улуши бош тупламдаги унинг улушига мос тушиши керак.

Одатда квотали танлаш, танлашнинг охириги боскичида кулланилади ва район буйича жараёни ва эхтимолий процедураларни куллашни тугаллайди. Социолог берилган районда маълум жинсли, статусли, ёшли респондентни кидиради ва у билан гаплашади.

Квотанинг параметрлари жинс ва ёш буйича танлашнинг ҳисоб – китобини келтирамыз. Депутатлар сайлови буйича сайлов компания даврида сайловчиларни суров қилинаётганда, танлашни репрезентативлигини асослаб, биз шаҳар районларни аҳолисининг жинс – ёш тузилиши буйича облком - стат маълумотига таяндик. Совет райони аҳолиси, жинс – ёш тузилиши куйидагича

(Жадвалнинг охириги 3та устунида хар бир жинс – ёш гурухларининг сони бош тупламдаги хар бир маълум гурухларнинг сонига пропорционалдир.

Квотали танлашнинг репрезентативлик даражаси кийматларнинг тургунлик даражасига тескари пропорционал ошиб боради. Баъзида тадқиқотчиларда назорат килинувчи квота параметрлар сонини оширишга харакат килишади, яъни бу олинадиган натижаларнинг ишончлилик даражасини оширади. Лекин амалда бу систематик хатонинг ошишига олиб боради ва интервьючини ишини кийинлаштиради.

Квотали танлаш илмий эксперимент утказишда зарурдир. Ижтимоий фикрларни суроклашда квотали танлаш эхтимолий танлашлар билан бир каторда кулланилади. Бош туплам катта булмаган холатда танлашни куриш учун квотали усули кулайдир.

Квотали танлаш амалий социологларда бугун модага кирди. Илмий мезонлар буйича у классик танлаш, яъни тасодифий танлаш билан тенг келолмайди, у эталон хисобланади.

Квотали танлаш буйича натижалар аниклигини аниклаб булмайди. Тугри, амалда тасодифий танлаш кам учрайди, чунки унинг учун бош туплам бирликларининг руйхати керак булади.

Куп боскичли танлаш.

Амалий тажрибада суров объектларини боскичма – боскич танлаш процедураларини куллаш билан тузилган куп боскичли танлаш ишлатилади. Бунда олдинги боскичда танлаб олинган объектлар туплами кейинги боскичда танлаш учун бошлангич туплам хисобланади.

Шунга мувофик, биринчи боскичнинг танлаш бирлиги (бирламчи бирликлар), иккинчи боскичнинг танлаш бирлиги (иккиламчи бирликлар) ва хоказо. Бевосита информация йигиладиган куйи боскич объектлари кузатув бирликлари дейилади. Куп боскичли танлашга мисол келтирамиз: Нижний Новгород шахри учун танлаш хажми 900 та одам берилган. Биринчи боскичдаги

танлаш бирлиги сифатида хар бири 300 респондентдан иборат учта район аникланди. Бу ерда кейинги боскичда хам типик вакиллар усули кулланилди. Бир районнинг уртача ахоли сонини аниклаб, учта район танлаб олинди. Иккинчи боскичда, танлаш асосига сайловчилар руйхати олинди. Бу ерда иккинчи боскичнинг танлаш бирлиги сифатида хар бир участканинг уртача катталиги хисобланди, шундайлари танлаб олиндики, сайловчилар сони уртадан энг кам даражада фарк килсин. Учинчи боскичда, танлаш асосига хар бир участканинг сайловчилар руйхати кабул килинди. Хар бир участкада 100 та дан одамни сураб чикиш керак. Бу охирги боскичда кузатиш бирлигини танлан учун систематик танлаш усули кулланилди. Танлаш кадами аникланиб, биз уй адреси булган респондентлар адреси аникланди.

Тасодифларни куллаш, статистик характеристикаларни олиш учун танлаш хажми 30 га тенг. Бу хажмдаги танлашни оз дейилади. Ишончлилик эхтимолини курсатиш билан аломатни уртача кийматини олишга имкон берадиган танлашнинг минимал хажми 5 га тенг. Бу жуда оз дейилади. Текширишни режалаштирилаётган вақтда канча одамни сураб чикиш керак, деган савол тугулади. Бу саволни хал этиш керак, чунки катта танлаш ортикча харажатни талаб килади, жуда кичкина натижа сифатини тушуради. Чунки танланган туплам, бутун хакидаги тасаввурни хиралаштирмаса, социологларни ишончли маълумот олиш учун канча одамни сураб чикиш керак, деган савол кизиктириб келган.

Энг яхши танлаш – албатта катта булиши керак эмас.

Танлаш хажми катта булса, натижаси хам аник чикади. Агар бош туплам ёмон аралаштирилган булса, жуда катта танлаш хам ёрдам бермайди. Туплам бир хил турда яъни унда назорат килинадиган белги бир хилда таксимланган.

Бу холда, бир неча одамни сураб бош тупламда бу белгини таксимланиши хакида аник информация олиш мумкин.

4-МАВЗУ: МАЪЛУМОТЛАР ЙИГИШ МЕТОДЛАРИНИ УМУМИЙ ТАСНИФИ ВА ТУРЛАРИ

Тадқиқот натижасида олинган маълумотларнинг ишқилиги ва аҳамиятлиги, кўп тамонлама тадқиқотга тайёргарлик кўриш ва ўтказишдаги методологик ва методик жараёнга синчковлик билан риоя этилишига боғлиқ бўлади. Турли хил тадқиқотларда бу бир тамондан респондентнинг шахси, хусусан маълумотлилиқ даражаси, маданияти, хотира таркиби, психиканинг химоя механизмлари, шунингдек, ўрганилаётган муаммога, тадқиқот ўтказётган шахсга ёки ташкилотга унинг муносабати билан билан боғлиқ бўлади. Бошқа тамондан, социологик тадқиқотнинг объекти сифатида ўрганилаётган гуруҳнинг ўзига ҳос хусусиятига (масалан, ёшлар, тадбиркорлар, давлат структураси ва нодавлат ноижорат ташкилотлар вакиллари ва б.) боғлиқ бўлади.

Бундан ташқари, олинган маълумотнинг сифати, саволнома листни тузишдаги касбий маҳоратидан тортиб респондентлардан изланаётган маълумотларни олиш бўйича интервьюерлик ишларини усталик билан ўтказувчи тадқиқотчининг ўзига ҳам боғлиқ бўлади.

Респондентлар олинган маълумотларнинг фаол манбаси ҳисобланади. Объект билан у ёки бу тарздаги контакт натижасида, тадқиқотчи объектнинг ҳолати борасида муҳазага ундовчи реакция ега бўлади. Ҳар қандай кўринишдаги айниқса шахсий контакт кўринишидаги суҳбатлар, эмпирик маълумотлар натижасига таъсир этувчи ўзига ҳос коммуникация усули ҳисобланади. Социологик сўровномада контакт сўз ёрдамида амалга оширилади. Объект билан контакт усулига боғлиқ равишда реакция турли хил бўлиши мумкин.

Респондентлардан олинган маълумотларнинг ишончилиги, уч омилга боғлиқ бўлади: Социологни респондентларни ушбу саволга жавоб бериш борасидаги хоҳишини тушунган ҳолда саволларни қандай туза олишни билишлиги.

Тадқиқот натижаларини ишончлилиги ва объективлигининг юқори даражасига эришиш учун, уни ўтказишда қуйдаги иш тартибига риоя қилиш лозим бўлади:

1. *Сўров ёки интервью ўтказиш учун жой ва вақтни респондентларнинг манфаатини ҳисобга олган ҳолда танлаш.* Шу ўринда танланган жой ёруғ ва илиқ (агар тадқиқот оби-ҳаво совуқ кунлари ўтказилса) ва шамол яхши айланадиган (агар тадқиқот оби-ҳаво иссиқ кунлари ўтказилса) бўлиши керак. Ташқи омиллар олинадиган маълумотлар сифатига таъсир ўтказмаслиги керак.

2. *Респондент вақт билан чегараланиб қолмаслиги ва тақлиф қилинаётган саволларга жавоб бериши учун интервью ўтказиш вақти улар учун қулай вақтда бўлиши керак*

3. *Ҳар қандай бир турдаги сўровномани маълумотларни бузилишини камайтириш мақсадида уни ўтказиш муддатини оптималлаштириш лозим.* Шунинг учун унутмаслик лозимки, респондентлар вақт билан боғлиқ ва бошқа шароитлар таъсирида шунчаки жавобларни тасдиқлаб қўйиши ҳам мумкин.

Сўровномани ўтказиш узоқ вақт давомида чўзилиб кетмаслиги керак, чунки ташқи шароитлар ўзгариши мумкин, олинмиши керак бўлган маълумотлар эса сўровнома қатнашчиларининг бир-бирларига фикрларидан фойдаланиб берилишига олиб келиши мумкин. Бундай муҳокамалар респондентлар таркибига кечроқ қўшилганларнинг жавобларини характеристикасига таъсир этиши мумкин.

4. *Анкета ва интервьюнинг ўлчами ёки узунлиги сўровнома сифатига бевосита таъсир этади.* Жуда кўплаб саволлар респондентларни чарчатиб қўйиши мумкин ва у унга бўлган қизиқишини йўқотади, демак жавобларни объектив тарзда бермайди, уни тезроқ тўлдиришга ҳаракат қилади.

5. *Интервьюернинг ташқи кўриниши ҳам муҳим саналади.* Интервьюернингкийиниш жиҳатдан мос бўлмаган кўринишда бўлиши, респондентларда сўровномага эътиборни сусайтиради ва ўказиладиган тадбирга нисбатан менсимаслик муносабатини юзага келтиради.

6. *Респондентнинг социологиянинг фойдаси тўғрисида ва ҳусусан жамоатчилик фикри сўровлари борасида аҳамиятга эга фикрга эгаллиги.* Сўровномага ижобий муносабатда бўлувчи респондентлар, бошқа респондентларга қараганда кўплаб муносабатларда ўзларини бошқача тутадилар. Улар камдан кам ҳолатларда муайян жавоблардан ўзини четга оладилар, очик саволларга фаол тарзда ва тўлалигича жавоб берадилар. Шу билан бирга, респондент анкетада кўтарилган саволларда жамоатчилик ёки шахсий манфаатларни кўрмаса, унинг сўровномага нисбатан муносабати бошқача бўлади.

7. *Респондентни қизиқиши кўп жиҳатдан сўровноманинг бошланиш характерига боғлиқ бўлади.* Айнан унинг таъсири остида суҳбат ёки сўровнома давомида ўзгариши осон бўлмаган муносабат шакллантирилади.

8. *Тадқиқот бошланишидан олдин респондентлар билан умумий тил топишиши, улар учун қулай шароит яратиб бериши жуда муҳим саналади.* Интервьюер респондентларнинг ишончи ва эътиборини қозониши керак бўлади.

9. *Дастлабки суҳбат давомида сўровноманинг иштирокчисини номи ошқор этилмаслиги муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.* Респондентга анонимликга қандай усул билан риоя этилиши кўрсатилиши керак. Мисол учун, агар сўровнома аудиторияда ўтказилаётган бўлса, тўлдирилган анкетани бошқа анкеталар тўпламига қўшиб қўйиш ёки маҳсус қутичага ташлаш кераклигини тушунтириш лозим бўлади.

10. Агар респондент интервьюернинг шошилмаётганини, ўз ишини тезда тугатишга интилмаётгани кўрса, респондентнинг фаоллиги ва уни саволларга жиддий ўйлаб жавоб бериши сезиларли равишда ортади.

11. *Интервьюернинг мулойим бўлиши, бир мавзудан бошқа мавзуга кескин сакрашларсиз ўтиши жуда катта аҳамият касб этади.*

12. *Интервьюер респондентлардан ўз хоҳлаган жавобни эшитишни эмас, уларнинг реал жавобларини қайд қилиши керак бўлади*

13. Тадқиқотда ишончли маълумотларни олишда муҳим хусусиятлардан бири “учинчи шахс”ларнинг мавжуд бўлмаслиги ҳисобланади. Сўровнома ва интервьюларни “учинчи шахс”нинг иштирокисиз ўтказиш лозим бўлади, акс ҳолда улар респондентларнинг реакцияси таъсир этиши, олинadиган маълумотларда бузиб кўрсатишларга олиб келиши мумкин. Бундай одамлар суҳбатларга қўшилади, ўзини фикрини билдиради, респондентларни ҳақиқатни гапирмасликга ундайди. Баъзида Иногда «учинчи шахслар» кулгили ҳолатни яратиб респондентларни аҳамиятсиз жавобларни белгилашга ундайди. Бошқа тамондан респондентлар ўзлари бирор-нарсани эслаш учун бошқа респондентлардан ёрдам сўрайдилар.

14. *Шунингдек тадқиқот натижаларинидан манфаатдор бўлган шахсларни сўровнома ўтказиш вақтида қатнашмаслигини таъминлаш зарур.* Мисол учун, сўровнома мактаб ўқувчилари орасида ўтказилса, бу жараёнда ўқувчилар ёки ўқувчиларнинг жавобларига таъсир этувчи бошқа кишилар бўлмаслиги лозим.

15. *Ўрганилаётган у ёки бу гуруҳнинг фаолияти, ҳаёт тарзи, хулқ-атворини ҳисобга олиш ҳам аҳамиятли ҳисобланади.* Мисол учун, ёшлар, ўспиринлардаги ёшига оид ўзига ҳослиги, нуқтаи-назардаги ва ижтимоий позициядаги қатъиятсизлик, ота-онага боғлиқлик, ўзига нисбатан ишончсизлик

тадқиқотнинг дастлабки маълумотларини бузилишига олиб келиши мумкин. Бу социологик сўровнома ўтказишда ўзининг фикрларини ифода этмасдан, умум қабул қилинган, ижтимоий аҳамиятга эга жавобларни белгиланишига олиб келади. Ўспиринлар, қандай ҳуқ-атвор маъқулланиши қайсилари эса интервьюерда салбий таъсурот уйғотишини жуда яхши тушунадилар.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Семинар

“СИФАТИЙ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ” ТУШУНЧАСИ, СОЦИОЛОГИК БИЛИШ ТИЗИМИДА УНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ.

Таянч иборалар

*Ижтимоий тадқиқотлар, кундалик ҳаёт стратегияси, турмуш тарзи
прогноزلари, ижтимоий меъёр, анъаналар, урф-одатлар, турмуш тарзи,
маданиятнинг ўзига хослиги, ҳулқ-атвор*

Жамоатчилик маконининг бошқача гипотезаси хусусий ва жамоат майдонида мужассамланган. Расмий жамоатчилик сингари, у ҳам турли хил шахслараро муносабатлар билан ажралиб туради. Чунки у хизмат кўрсатиш соҳаси вакиллари, уй бекалари, нотаниш ҳамкасблар ва тасодифий танишлар билан ўзаро муносабатларни ўз ичига олади. Бироқ, хусусий-жамоат майдони ишлаб чиқаришдан кўра истеъмол билан кўпроқ боғлиқ ва шунинг учун инсонга маълум даражада эркинлик беради. У инсон учун “мавжуд бўлиб, ўзини нисбатан мустақил ва бир вақтнинг ўзида бир қарашда эркин тутиши учун шароит яратади. Ушбу одамларнинг кундалик хатти-ҳаракатларининг маълум қабул қилинган меъёрлари ва қоидалари учун ижтимоий ҳаётнинг оралиқ макони инсонлар учун унинг жамиятдаги мавжудлигининг муқаррар кундалик асосидир”.

Якка ва умумий жамоавий маконнинг асосий тартибга солиш тизими одоб-ахлоқ қоидаларидан иборат. Айнан шу ерда “фуқаролик” ва “маданият” кўникмалари талаб этилади. Бу эса одамдан муайян вазиятларда “ўйин қоидалари” ни билишни талаб қилади. Бундан ташқари, ушбу маконда стерео ёзув каби кундалик ҳаётнинг ўзига хос хусусияти энг аниқ намоён бўлади. Қоида тариқасида, одам бу ерда номаълум бўлиб, тур сифатида қабул қилинади ва

шунинг учун у билан муносабатлар умумий қабул қилинган ҳуқ-атвор қоидалари асосида қурилади.

Хусусий макон жамоат маконининг ҳар иккала шаклига зиддир. У ёпик, ижтимоий меъёрларнинг мажбурий таъсиридан ҳалос бўлган яқин одамлар - қариндошлар ва дўстлар билан норасмий алоқалар мажмуаси томонидан шаклланади. Бу маконнинг доминантлари - ҳиссиёт, сезгирлик ва яқинлик категорияларидир. Якка тартибда амалга ошириладиган фаолиятнинг асосий турлари ўз-ўзини ривожлантириш, ўйин-кулги, севимли машғулотлар, таътиллари билан боғлиқ бўлган макондан иборат. Ва ниҳоят, шахсий макон ўзининг махфийлиги, қизиқувчан нигоҳлардан сир тугилиши туфайли хавфсизлик ҳиссини пайдо қилади. Кўпинча бу макон идеализация қилинади ва фаолият шахсий ички эҳтиёжлар ва истаклар билан бошқариладиган эркинлик майдони сифатида тавсифланади. Бу албатта тўғри, лекин биз шахсий маконнинг ажралмас қисми бўлган уй ва оилавий вазифаларни бажариш, агар цивилизация муваффақияти ва технологиясининг умумий даражаси паст бўлса, оила аъзоларининг тенглиги нисбатан яқин эканлигини ва аксинча жуда заиф тарихий ютуқ бўлса, муттасил оғир бўлишини англашимиз мумкин. Хусусий маконнинг энг ёрқин мисоли, унинг иккиламчилигини очиб берадиган, бу саноатгача бўлган даврдаги аёллар макони (айниқса имтиёзли) мулк) мисолида гавдалантиришимиз мумкин.

Ҳар бир макон ўзига хос хусусиятларга эга: бир макондан иккинчисига ўтишда кийим шакли ўзгаради (расмий жамоат маконининг ишбилармонлик кийиниш коди шахсий маконни рамзий қиладиган ҳалат ўрнини эгаллайди), ички макон (иш жойларининг қатъий тартибга солинадиган ва функционал услуби хилма-хилликдан фарқ қилади). Хусусий жамоат майдонининг услубий такрорланиши, ушбу маконларнинг ҳар бирининг чегаралари ва аҳамияти даврга қараб фарқ қилади. Аммо, қоида тариқасида, ҳар бир инсон учта маконда иштирок этишини талаб этади. Кўпинча, кундалик ҳаётнинг турли хил ижтимоий

маконлари маълум жойларга боғланиб борилади, шунинг учун расмий равишда жамоатчилик 34 та макон офисда локализация қилинади. Хусусий макон, авваламбор, уйнинг маконидир. Хусусий-жамоат майдони дўконларда, сартарошхоналарда, устахоналарда, кўчаларда ўзаро таъсир орқали қурилган. улар ўртасида қатъий ёзишмалар йўқ. Бундан ташқари, жисмонан бир жойда туриб, одамлар бир ижтимоий макондан иккинчисига “ўтиб” кетадиган ҳолатлар мавжуд.

Кундалик макон долзарб, эришиш мумкин бўлган объектлар билан тўлдирилган ва идрок этиш мумкин бўлган жой ва тўғридан-тўғри таъсир кучлари билан боғлиқ бўлади. Жисмоний макон тўғри кундалик ҳаёт объектлар билан тўлдирилган, тузилган ва мавжуддир. Тўғридан-тўғри амалий ривожланиш, саёҳатга оид ҳиссий элементларни ўз ичига олади жисмоний бўшлиқ, аммо бунга эришиш шарт эмас. Концептуал ифода майдони хонанинг функционал мақсади, мифологик ва янги у ҳақидаги диний ғоялар, давр услублари, ва шунингдек, унинг индивидуал хусусиятларини ташувчиси бўлади. Кундалик ҳаётнинг ижтимоий майдони мумкин расмий-давлат, хусусий-давлат ва хусусий бўлиши. Расмий жамоат майдони амалга ошириш билан боғлиқ.

Хусусий-жамоат майдони эпизодик соҳа бўлиб, турли хил амалий сабабларга кўра ёки одамлар билан алоқалар, бизнинг эҳтиёжларимизга хизмат қиладиганлар (сотувчилар, чилангарлар, сартарошлар), ёки биз умумий бўлган одамлар билан бўладиган муаммоларга боғлиқ. Ва ниҳоят, шахсий макон бу бўшлиқдир. Ўзликни англаш, максимал эркинлик, яқин ҳиссиёт яқинларимиз билан алоқалар (қон ёки руҳ билан) одамлар билан ўзаро муносабатлар шулар жумласидан. Кундалик ҳаётнинг жисмоний ва ижтимоий майдони ажралмас бирликда мавжуд: реалнинг ижтимоий майдони унинг ичида жойлашган физик макон координаталарида навбат ижтимоий муносабатларнинг натижасидир.

Кундалик ҳаёт вақти А.Шьюц таъкидлаган кундалик ҳаётнинг муҳим хусусиятлари каторида вақт параметри ҳам мавжуд: кундалик ҳаёт вақти бу иш

кунларининг циклик вақти. Аммо айнан унинг концепциясининг айнан шу нуқтаси кўплаб танқидий фикрларни уйғотди. Мухолифлар вақтни бундай тушуниши учун А.Шьюц яшаган кундалик ҳаётнинг тарихий турига хос эканлигини, аммо у каби кундалик ҳаёт эмаслигини таъкидладилар. Кундалик вақтнинг кўпроқ универсал хусусиятлари борми ёки у ранго-ранглик сингари даврнинг умумий хронотопига қараб ўз хусусиятларини ўзгартирадими? Кундалик ҳаёт вақтининг ўзига хос хусусиятларини тушуниш учун учта саволга изчил жавоб бериш керак: Кундалик ҳаётни вақтинча ташкил етишнинг объектив хусусиятлари нимада? Кундалик ҳаётнинг чегаралари қаерда ётади? У қандай тузилган? Кундалик ҳаёт вақтининг умумий хусусиятлари бир қарашда кундалик ҳаёт оламида вақтнинг чизиқли ва циклик моделлари ўртасида танлов иккинчисининг фойдасига ҳал қилинади. Ҳақиқатан ҳам, кундалик ҳаёт вақти бир хил, такрорланадиган ҳодисалар билан тўлдирилиб, табиий ва ижтимоий цикллар билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ерда тарихий ўзгарувчи фақат циклни ташкил этувчи омиллар устуворлик қилади. Ўрта аср шаҳар аҳолиси учун диний байрамлар даври ҳал қилувчи бўлиб чиқарди. Фермер учун циклик асосан табиий (кунлик мавсумий тайёр) билан боғлиқ. Замонавий ишчи ёки талаба асосан беш ёки олти кунлик иш ҳафталарида ишлайди.

Аммо кундалик ҳаётда такрорлаш ҳеч қачон мифологик “абдий қайтиш” ва ўзгаришсиз қайта-қайта такрорланадиган ёпиқ циклни англатмайди.

Француз социологи А. Левабье кундалик ҳаёт вақтининг ушбу хусусиятига эътибор қаратди. “Кундалик ҳаёт” деб таъкидлайди у, “табиатда ҳукмронлик қиладиган” ва рационал деб номланган жараёнларда устун турадиган циклик, такрорий икки турдаги чорраҳада жойлашган. Кундалик ҳаёт, бир томондан, циклларни - кун ва тунни, фаслларни ва қишлоқ хўжалиги мавсумларини, фаоллик ва дам олишни, очликка тўйинганликни, истак ва уни қондиришни, ҳаёт ва ўлимни назарда тутди. Бошқа томондан, унда такрорий меҳнат ва истеъмол ҳукмронлик қилади. Бошқача қилиб айтганда, кундалик

хаётнинг ҳақиқий циклик ташкилотидан ташқари, унда циклини ташкил қилмайдиган такрорланадиган ҳодисалар ҳам мавжуд. Бундан ташқари, кундалик ҳаётнинг ташқи монотонлиги ва такрорланиши даврнинг кундалик ҳаётида ҳам, шахс ҳаётида ҳам ташқи жиҳатдан аҳамиятсиз. Аммо барқарор ўзгаришларни яширади, бинобарин, кундалик ҳаёт вақти ҳам чизикли хусусиятга эга. Кундалик ҳаётнинг бу каби иккиламчилиги учта тоифадан бири - ўтмиш, ҳозирги кун ва келажак - кундалик ўтмиш учун ҳозирги замон иккита гипотезада устувор аҳамиятга эга бўлишига олиб келади.

Кундалик ҳаёт ретроспективдир. Ўзи томонидан кундалик ҳаёт тартиби ўтмишни такрорлаш билан шаклланади, яъни ҳозирги замондаги ўтмиш. Ўтмиш ҳар куни мавжуд қонун билан белгиланган одатлар, урф-одатлар шаклида мавжуд. Шу билан бирга, ўтмишга муқаррар равишда ишониш нафақат инсонга психологик қулайлик беради, лекин кўпинча сабаб бўлади. Кундалик ҳаёт учун энг кам аҳамиятга эга жорий вақт. Бу, қисман, умумийликнинг олдиндан айтиб берилиши билан боғлиқ кундалик ҳаёт, унинг нисбий хавфсизлиги, талаб қилмайди келажак ҳақида доимий қизғин мулоҳазалар ва буни тахмин қилишга уринишлар билан асосланади. Кундалик ҳаётда келажакдаги замон асосан кутиш ва кундалик кўринишида тақдим этилади ва тўғридан-тўғри ҳозирги замонга қабул қилинади, унинг табиий давоми саналади. Семантик марказни ўтказиш ҳамма жойда мавжуд кунлик ҳаёт келажакка фақат таниш бўлган тақдирда мумкин бўлади у ёки бу сабабга кўра ҳаёт кечиши бузилади (ҳаракатланувчи, ўзгарувчан иш жойлари, оилавий аҳволнинг ўзгариши, соғлиқ муаммолари хандақ ва бошқалар). Кейинчалик узоқ истиқболлар фақат далолат беради фаолиятнинг диққатга сазовор жойлари, аммо тўғридан-тўғри таъсир қилмайдиган мавжудлик билан белгиланади.

Инсоният тарихи шундан далолат берадики, жаҳон халқлари маданияти негизида маданий унверсалликдан кўра, маданий тафовутлар ва маданий ранг-барангликлар кўпроқ учрамоқда. Инсоният маданиятларининг турли-туманлиги

кадриятлар, хулқ-атвор меъёрлари орқали кўринади. Масалан, айрим халқ вакиллари устрицаларни тансиқ таом сифатида истеъмол қилади, лекинмушук ва кучукларни емайди. Мусулмонлар чўчка гўшти емайдилар, ҳиндлар эса ейдилар, ammo улар мол гўшти емайдилар. Ғарб эркаклари бир-бирлари билан ўпишиб сўрашса, бу табиий ҳолат сифатида қабул қилинади. Шарқ эркаклари учун бу жараён ор-номуснинг бузилиши белгиси сифатида қайд этилади.

Бу хусусиятларнинг барчаси бир жамиятни иккинчи жамиятдан ажратиб турадиган кенг маданий тафовутларнинг бир жиҳати, холос. Инсоният маданиятлари бир-биридан жиддий фарқ қилганлиги учун, бир маданият вакилларига бошқа маданиятда қабул қилинган хулқ-атвор ва тасаввурлар жуда ёқимсиз таъсир қилади. Демак, ҳар бир маданиятда ўзига хос, бетакрор хулқ шакллари қабул қилинган бўлиб, бошқа маданият вакилларига улар ғалатиноқ туйилиши мумкин. Ҳар қандай маданиятни унинг ўз маъно белгилари ва кадриятларидан келиб чиқиб ўрганмоқ керак. Акс ҳолда, бегона маданият тўғри тушунилмай қолиш хавфи туғилади ва бу маданиятга обектив ёндашишнинг иложини қолдирмайди. Шунинг учун социология бир маданиятни ўзга маданият нуқтайи назари бўйича баҳолашдан узоқлашишга интилинади.

Маданият шаклланиши ва унинг юксалиб бориши ижтимоий жараённинг бир қисмидир. Бошқача қилиб айтганда, инсонларда маънавий ва эстетик онгнинг ривожланиши билан инсонлар маданийлашиб бродан, деган тушунчага келишимиз мумкин. Мишел де Серто таъкидлайдики – маданийлашган одам тавсифи ўз ҳаёт-фаолияти давомида муайян меъёр воситаларини қўллай олиши мумкин, деб ҳисобланади.

Ҳар бир маданият ўзига хос артефактлар ва хулқ-атвор шаклларини тарихий таракқиёт давомида шакллантиради. Маданий ўзгаришлар борасидаги тушунчалар XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кучая бошлади. Маданият борасида олиб борилган тадқиқотларнинг кўпчилиги оммавий ва қадимий маданият шакллари борасида олиб борилган. Яна шуни таъкидлаш лозимки,

саноатлашган жамиятларда анъанавий маданиятлар аста-секин йўқ бўлиб бориши кузатилади.

Аҳамиятли томонидан бири шундаки, миллий маданият шакллари глобал оммавий маданият таъсирида йўқ бўлиб кетиш ҳавфи остида қолади. Постиндустриал жамиятлардаги маданиятлар саноатлашув ва шаҳарлашув борасидаги ўзгаришларнинг натижасида юзага келган алоҳида маданий шакллари юзага келтиради. Техника тараққиёти натижасида алоҳида маданият шакллари ҳам юзага келиши мумкин. Мисол учун, маданий хордиқ чиқариш авваллари жамиятнинг турли синфларига қараб ҳар хил бўлган. Масалан, XX асрнинг биринчи ярмида кино санъати фақатгида киборлар учун маданият шакли ҳисобланган бўлса, ҳозирга келиб жамиятнинг барча қатламлари ушбу имкониятдан кенг фойдаланишлари мумкин. Лекин, барибир шуни алоҳида таъкидлаш керакки, маданий фаолият шакллари жамиятдаги синфлар ва маҳаллий хусусиятларга кўра фарқланиши мумкин.

Маданият ишлаб чиқариш билан ўзаро боғлиқ бўлиб, улар бир- бирининг ютуқларидан унумли фойдаланиб туради. Лекин, ушбу жараён тез-тез ўзгариб боради. Хусусан, ишлаб чиқаришда кўмирдан фойданиш, ёки каучукдан фойдаланиш авваллари муҳим тармоқ ҳисобланган бўлса, бугунга келиб, уларнинг аҳамияти деярли кузатилмайди. Бу эса табиийки, ушбу соҳа билан боғлиқ маданий жабҳаларга ҳам ўз таъсирини кўрсатиб улгурди. Шунингдек, биз урбанизация, яъни шаҳарлашув ва у билан боғлиқ миграция омилини кўриб чиқадиган бўлсак, бу вазиятда ҳам маданиятнинг социал жиҳатларини умумий тарзда ўзгаришга келганини кузатишимиз мумкин.

Маданият борасида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, жамиятда амал қилувчи социал меъёрлар тарихан шаклланган бўлиб, унинг амал қилиши учун ижтимоий назорат ҳам мавжудир. Инсонларда ижтимоий муносабатларнинг муҳим қисмига айланган маданий муносабатлар интенсив тарзда ҳулқ-атвор ва ҳаёт тарзига таъсир кўрсатиб боради. Аводлар алмашинуви

жараёнида маданиятнинг муҳим таркибий шакли бўлган ёзув ва тил имкониятилари орқали кишилар бошқа маданий ютуқларни кейинги авлодга трансформация қилиши мумкин. Қадимда кўплаб халқларнинг ўзига хос маданият шакли бўлган социал меъёрлар ва динлари бўлган. Уларнинг кўплари турли хил маданий тўқнашувлар натижасида йўқолиб кетган ёки ўзга кучли маданиятлар билан бир-бирига қоришиб сингиб кетган. Социал меъёрлар ўз навбатида жамиядаги ахлоқий ва эстетик-маънавий хусусиятларни шакллантиради.

Ҳар қандай маданият инсонларнинг турмуш тарзини мувофиқлашган тарзда олиб бориш имкониятларини яратади. Жамиятнинг социал меъёрлари ижтимоийлашув натижасида инсонларнинг ҳуқ-атворини ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Маданий фарқланишлар эса социал меъёрларнинг амал қилиш даражасига қараб ҳам белгиланиши мумкин. Маданиятдаги амал қилувчи даражалар эса жамиятнинг социал назоратига боғлиқдир. Бу боғлиқликни жамиятнинг социал тузилмалари орқали амалга оширилиб, ўз навбатида у ижтимоий тизим орқали ҳаракатга келади.

Маданий фарқланишларни ўрганган олимлар ҳудуднинг географик имкониятини инкор этмайдилар. Чунки қадимда техник имконият йўқ бўлган даврларда мавжуд маданиятлар бир қобикда стихияли тарзда шаклланган ва ривожланиб борган. Бу эса маданиятнинг умумий томонларини бир томонлама шаклланишига олиб келган. Буюк географик кашфиётлар европаликларни ўзга маданият шакллари билан танишиш имкониятини яратиб берди. Бу эса кейинчалик маданий антропология соҳасини ривожланишига олиб келди.

Буюкбритания ва Европада маданият социологияси. Маданият борасида олиб борилган тадқиқотларда француз олими П.Бурдьенинг назариялари асосий рол ўйнайди. У ўзининг “Тафовут” назариясида М.Вебер ва Г.Зиммелларнинг турмуш тарзи, синфлар ва социал қатламлар борасидаги назарияларини ривожлантирди. П.Бурдьенинг фикрига кўра ҳаёт тарзининг даражаси ва маданий орта қолишнинг ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий шароит билан

бевосия боғлиқ бўлади. Бурдые урф-одат, расм-русумни беш асосий йўналиш – маданият, ижтимоият, таълим, иқтисод ва сиёсат билан боғлайди. У алоҳида маданият ва иқтисодий капитал ўртасидаги боғланиш шахснинг социал мақомида акс этади, деб таъриф беради. Бурдыега кўра шахсда социал-иқтисодий мобиллик юзага келади ва бу жамият билан интеграцияга киришиш имконини беради бу индивидуал ва жамоавий даражаларда яққол кўринади.

Маданият социологияси бўйида назарияларнинг асосий қисми XX асрнинг сўнгги 30 йили давомида юзага келди. Бу борада Израил Чарни фаолиятига алоҳида тўхталиш лозим. У 1978 йилда Британия социология ассоциациясида ўзининг маданият борасидаги конференция материаллари сифатида “Маданий бурилишлар” номли муҳим китобини чоп этди. Бир неча йиллардан сўнг И.Чарни Британия социологиясида маданият борасида тадқиқотларга асосий урғу берилишига норозилиги билдирди.

Маданият социологиясининг қатъий ҳимоячилари постмодернизм ғоялар тарафдорлари билан “рефлексив замонавийлик”даги маданият борасида баҳслашилар. “Рефлексив замонавийликни” Буюк Британия социологи Энтони Гидденс постмодернизмдаги ўзаро муносабатлар олиб бориш усулларига медиа таъсирнинг ошишига ўхшатади. Бу жараёнларнинг ўсиб бориши натижасида индивидуал ва жамоавий муносабатлар шаклларнинг янги имконияти пайдо бўлади. Гидденс синфлар, гендер ва этник структураларнинг тажрибалар борасида тўхтаб қолмаслик ҳақида илмий мулоҳаза юритган.²

Замонавий жамиятда маданиятнинг ўзига хослиги. Маданиятнинг жамиятда тўла-тўқис мавжуд бўлишини ижтимоий институтлар таъминлайди. Бу ижтимоий институтларнинг асосий вазифасига айнан маънавий бойликларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва айирбошлаш киради. Улар таркибига турли ташкилот ва муассасалар киради, яъни: биринчидан, маънавий маданиятни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш (ижодий уюшма, илмий-тадқиқот институтлари,

² Cultural Sociology An Introduction Les Back, Andy Bennett, Laura Desfor Edles 2012 page 22,23,24

халқ ижодий жамоалари, киностудиялар, нашриёт ва ҳоказо); иккинчидан, маънавий қадриятларни тақсимлаб чиқиш (кинотеатрлар, цирк, концерт уюшмалари, маърузахоналар, мактаблар, кутубхоналар, музейлар ва ҳоказо); учинчидан, маданиятни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш жараёнини синтетик равишда бир-бири билан бирлаштириш орқали (клублар, театрлар, филармониялар, радио, телевидение, олий таълим муассасалари кафедралари ва ҳоказо).

Узоқ вақтлар фанда маданият деганда фақат маънавий маданият назарда тутилди. Негаки борлиқни ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик белгилайди, деб ҳисоблашган. Шунинг учун биринчи ўринда илмий тадқиқотларнинг асоси ахлоқ, нафосат бўлиб келди. Натижада жамиятнинг моддий ҳаётини, унинг иқтисодиётини о ўрганишга э ўтибор берилмади. Моддий маданият тадқиқот учун қизиқарсиз ҳисобланди. Индустириал жамиятнинг вужудга келиши, унинг техникавий тараққиёти ва технологияларининг тезда алмашиши маданиятшунослами инсониятнинг барча моддий маданиятини ўрганишга мажбур қилди”.

Шунингдек, ҳозирги кунда маданият тизимларидан бўлмиш моддий ва маънавий маданият бир-бирига шундай таъсир қиляптики, бир томондан, маънавий маданият моддий маданият яралишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, моддий маданиятнинг бойиши маънавий маданиятнинг янги қирраларининг очилишига сабаб бўлмоқда. Энг қизиги, учинчи томондан эса, моддий маданиятда маънавий маданият ва, аксинча, маънавий маданиятда моддий маданиятни учратиш мумкин. Масалан, илмий-техник жараён бўлмиш оммавий ахборот воситалари, радио, телевидения, кино, магнитофон, видеотехника, компютер кабилар моддий маданият бўла туриб, маънавий маданият ошишига хизмат қилади. Маънавий маданият бўлмиш илм-фан эса техниканинг ривожига хизмат қилади. Ҳаттоки техникани маънавийлаштириш асри бошланди.

Моддий маданият деб инсоният меҳнати билан яралган, унинг барча моддий эҳтиёж ва талабларига жавоб берадиган бир неча моддий қадриятлар йиғиндисига айтилади. Моддий маданиятга, аввало, меҳнат қуроли ва ишлаб чиқариш, ижтимоий-маиший хизмат турлари (булар: транспорт, алоқа воситалари, коммунал уй-жой хўжалиги хизмати ва ҳоказо), кийим-бош, уй-рўзғор буюмлари киради. Демак, моддий маданият инсоннинг табиати қай даражада эгаллай олганлигини ва унга таъсир қилиб, уни қанчалик ўзгартира олганлигини кўрсатади.

Назорат саволлари

- 1. Социологик тадқиқотларда кундалик ҳаётнинг ўлчов стратегиялари нима?*
- 2. Социологик тадқиқотларда маданиятнинг ижтимоий прогнози қандай амлга оширилади?*
- 3. Маданиятнинг турлари ва ривожланиш босқичларини кўрсатинг?*
- 4. Маданият шаклланишида ижтимоий меъёрлар аҳамиятини аниқланг?*
- 5. Анъаналар, урф-одатларнинг ўзига хослиги нимада?*
- 6. Турмуш тарзи ва ижтимоий маданиятнинг ўзгариши сабаблари нимада?*
- 7. Британия ва Европада маданият социологияси борасида қарашлар нималардан иборат?*
- 8. Замонавий жамиятда маданиятнинг ўзига хослиги тушунчасини таърифланг?*

2-Семинар

СИФАТИЙ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ СТРУКТУРАСИ.

Режа:

Семинар машғулоти олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, химоя этадилар.

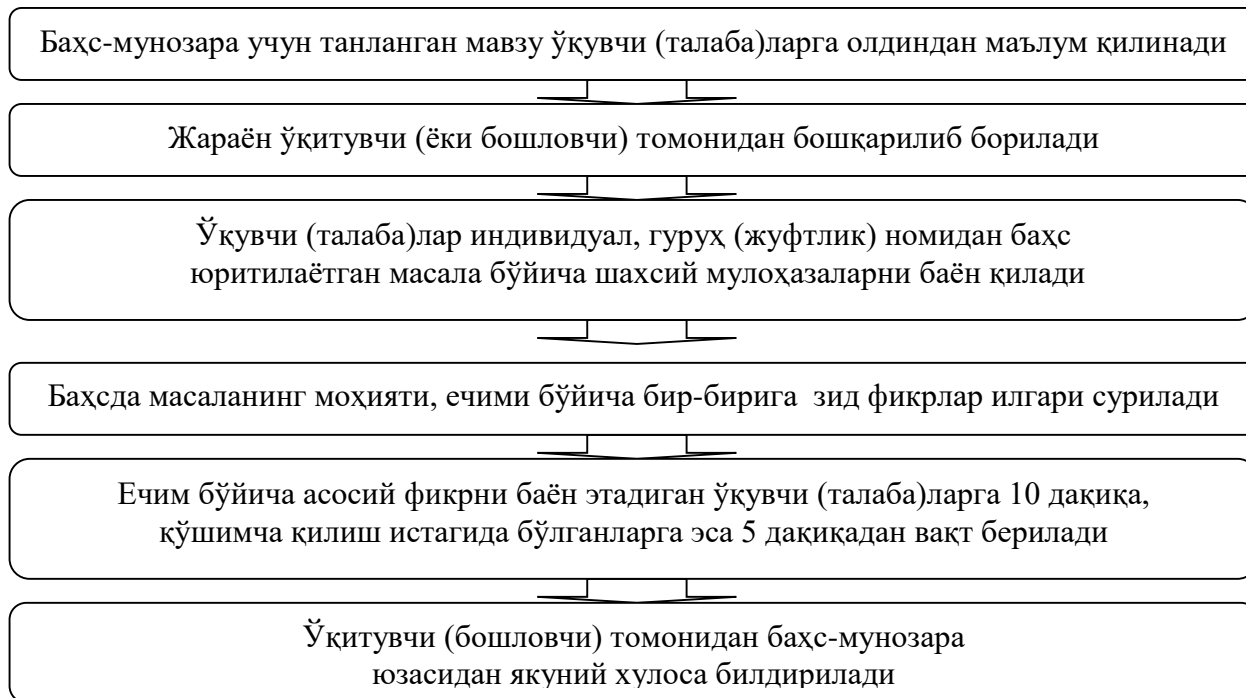
Семинар машғулоти олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бумеранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш қўрилади:

- Изоҳ:** 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;
- 2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчиларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

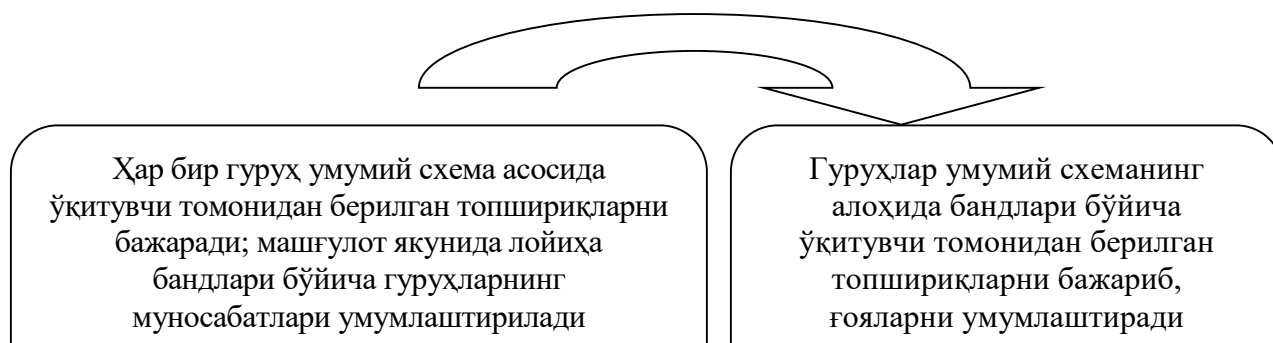

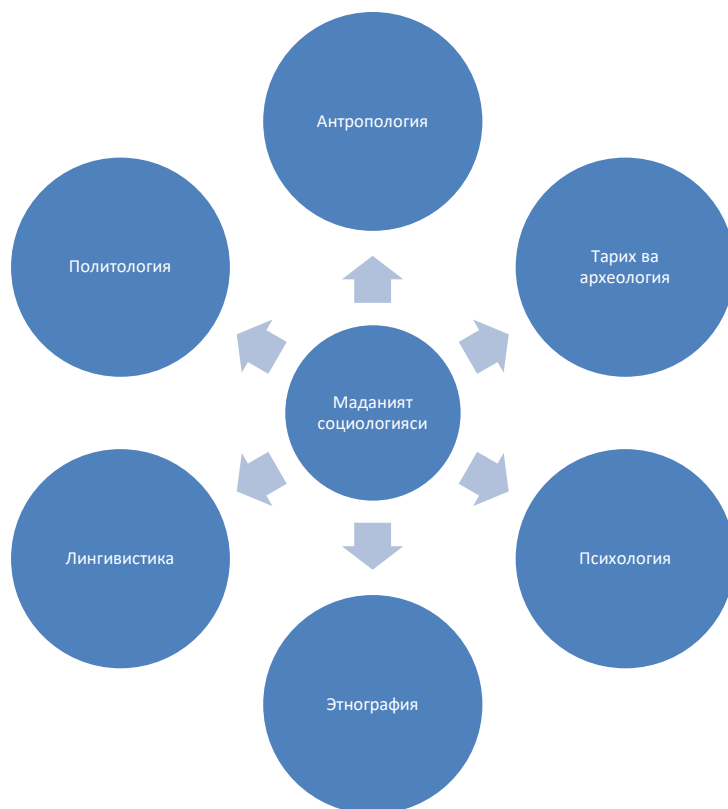
“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН.

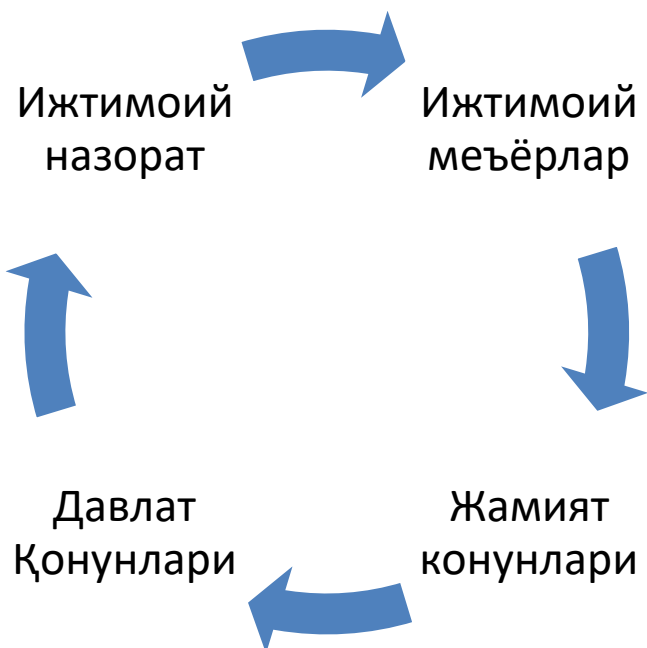
БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчи ларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

Анархия

- Хаос

Демократия

- Фукаролик
жамияти

3-Семинар

СИФАТИЙ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ БОСҚИЧЛАРИ.

Режа:

Таянч иборалар: *Кундалик макон, ижтимоий макон, глобаллашув, ҳаёт цикллари, кундалик туркумлаш, оммавий маданият, элитар маданият, субмаданият, маданият ва иқтисод, маданият ва сиёсат, маданият ва фан, маданиятда ўзгаришлар. маданиятнинг хилма-хиллиги, маданий талваса (шок).*

Кундалик ҳаёт маданияти ва маданиятшуносликни тадқиқ этиш учун 1964 йилда Бирмингем университетида “Замонавий маданий тадқиқотлар” маркази ташкил этилди. Унинг фаолияти ушбу илмий йўналишнинг асосчиларидан бири Раймонд Уильямс томонидан тузилган маданиятни янгича тушунишга асосланади. Бу шарҳга кўра маданият маълум бир жамоанинг ҳаёт тарзидир. Кундалик ҳаёт маданиятини бундай тушуниш тадқиқот объектлари ва кўлланиладиган усуллар доирасини сезиларли даражада кенгайтди. Шу вақтдан бошлаб, бошқа маданият турлари билан ҳуқуқлари тенглаштирилган кундалик ҳаёт маданиятини фаол ўзлаштириш бошланди. Ушбу соҳа доирасида кундалик ҳаёт маданиятига қизиқиш, аввало, маданият ва ҳокимият ўртасидаги муносабатларни ўрганиш, ҳуқумат ўз мақсадларига эришиш учун маданиятдан қандай фойдаланиш ва маданият қандай қилиб стратегик куч воситасига айланади, деган саволни ҳал қилишга қаратилган эди.

Кундалик ҳаётнинг акс еттирмайдиган табиати, қишлоқ хўжалиги вакилларининг мантиғига кўра, кундалик маданият томонидан етказилган меъёрлар, кадриятлар ва идеологемаларни танқидий сингдиришнинг зарурий шартига айланади. Бинобарин, асосий вазифа "яширин хусусиятларни, яъни кундалик маданият соҳасига кириб борадиган куч ва зиддиятларни, авваламбор, оммавий ва оммавий ахборот воситаларини очиб бериш" дир. Масалан, машхур иллюстратив журналларнинг ўқиш доирасини ўрганиш, телевизион дастурларни

кузатиб бориш шулар жумласидан саналади. Айнан маданий тадқиқотлар доирасида ҳиссиётларни маданият ҳодиса сифатида ўрганиш ривожланиб борган.

Маданиятшуносликнинг услубий жиҳатдан ўзига хос хусусияти ундаги ижтимоий ва маданий жараёнларни таҳлил қилишнинг микро ва макро даражаларини бирлаштиришдир. Бир томондан, тадқиқотчилар мафкуравий ва жамоатчиликнинг устунлик стратегиясига, иккинчидан, айрим одамларнинг биографиясидаги ўзига хослиги бўйича кундалик амалиёт ва ҳаёт траекторияларига эътибор берилади. Шундай қилиб, кундалик ҳаётни ўрганиш унинг контекстини ташкил этувчи ижтимоий ва маданий жараёнларни қайта тиклашга имкон беради. Аммо маданий тадқиқотлар бир вақтнинг ўзида озиқланадиган умумий пафосда янги тадқиқот истиқболларини очиқ беради ва таҳлил қилинадиган муаммолар доирасини чеклайди. Кундалик маданиятнинг ҳар қандай ҳодисаси унинг сиёсий функцияси ва мафкура билан боғлиқлиги масаласини ўрганиб чиқишни таъминлайди. Шундай қилиб, кундалик ҳаётни ўрганиш кундалик ҳаётни тавсифловчи ҳодисаларни тадқиқ қилишдаги ҳодисаларни концептуал равишда умумлаштириш ва уларнинг маданий хусусиятларида инсоният мавжудлигининг бошқа соҳалар билан ўзаро алоқаларини аниқлашгача ривожланади. Бугунги кунга келиб, кундалик ҳаётни ўрганиш фанлараро характерга эга бўлиб, у услубий жиҳатдан кундалик маданиятни ҳам статикада, ҳам динамикада таҳлил қилишга имкон берадиган турли хил тушунчалар, ёндашувлар ва усулларни вужудга келтиради.

Кундалик ҳаётнинг макони унинг асосий тажрибавий дунёси сингари “кундалик ҳаёт - бу инсоннинг уйи” метафорасини қабул қилинишига олиб келади. У ёки бу даражада кундалик маданиятни турли хил тадқиқотларда намоён бўлиши, ушбу “ҳодиса”нинг чегаралари ва ички тузилиши ҳақидаги саволга жавобни белгилашда ҳеч қандай маъно касб этмаслигини белгилайди. Кундалик ҳаёт макони энг умумий кўринишда ҳаётини эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолиятни ривожлантирадиган жойлар тизими сифатида ифодаланиши мумкин.

Ушбу жойларнинг доирасига уй, иш жойлари, транспорт артериялари, савдо майдончалари (дўконлар, бозорлар, савдо ва кўнгилочар марказлар), хизмат кўрсатиш корхоналари (умумий овқатланиш корхоналари, сартарошхоналар, устахоналар, клиникалар) ва бошқалар киради. “Учинчи даражалилар”, яъни жамоатнинг норасмий учрашувлари учун шакллантирилган нейтрал ҳудудлар, яъни кўп қаватли уйларнинг ҳовлилари, турар жойлардаги кичик дўконлар, кафелар, паблар, шунингдек бепул, беғараз мулоқот қилиш жойлари, ҳамда вазифа, мақсад, жавобгарликларга асосланган ижтимоий ролларни билан боғлиқ бўлган масалалардаги шахсий иштирок этишлар шулар жумласидандир.

Бироқ, кундалик ҳаёт маконига жойлар тўплами сифатида ёндошиш характерли бўлиб, ушбу турдаги макон мавжудлигининг ўзига хос хусусиятларини очиқ бермайди. Шунинг учун кундалик ҳаётнинг фазовий параметрларидаги ўзига хосликни назарий тушунишга эҳтиёж сезилади. У учта соҳага эга: кундалик ҳаёт маконидаги объектив дунё; кундалик ҳаётни акс эттириш майдони; тажрибалар майдони.

Кундалик ҳаёт майдони билан боғлиқ фаолиятда менталитет ва эмоционаллик майдони алоҳида намоён бўлиб, турли хил хулқ-атвор, ақлий ва психоэмоционал реакцияларни келтириб чиқаради. Психоэмоционал ғояни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш, кундалик ҳаёт маконини маданият маконининг алоҳида ҳолати сифатида икки жиҳатдан кўриб чиқиш мумкин. Биринчидан, ушбу объектларни бошқариш ва амалий фаолиятни амалга ошириш учун жой. Иккинчидан, бу ўзга одамлар билан ўзаро алоқалар майдони ва ўзаро таъсир ўтказиш муаммоларини ҳал қилиш учун жойдир. Бунга асосланиб, кундалик ҳаёт маконини ҳам жисмоний, ҳам ижтимоий макон сифатида таҳлил қилиш мумкин.

Кундалик ҳаёт макони жисмоний макон сифатида. Одамларнинг ташқи объектлар билан ўзаро муносабати нуқтаи назаридан кундалик ҳаёт макони жисмоний маконнинг махсус версиясидир. Кундалик ҳаёт макони инсоннинг

одатий фаолияти юзага келадиган ландшафтнинг маълум бир иборасидир. У моддийлик билан асосланган сезгир координатларга эга ва уни учта режимда кўриб чиқиш мумкин: жисмоний, сезгир ва концептуал.

Кундалик ҳаётнинг ҳақиқий жисмоний майдони уч ўлчовли бўлиб, объектлар билан тўлдирилган ва тўғридан-тўғри амалий ассимиляция қилиш учун қулайдир. Бунда кундалик ўзгарувчан инсон фаолиятининг макони шаклланади. Кундалик ҳаётнинг ушбу маконини бошқа жисмоний макон турларидан ажратиб турадиган асосий хусусияти шундан иборатки, шахс унда йўналтирувчи нуқта сифатида қабул қилинади, унинг атрофида тартибга солинади. Физик маконнинг ўзи учун чегара тушунчаси долзарбдир. Биринчидан, бу инсон учун кундалик ҳаёт чегараларини белгилайдиган ташқи чегара ҳисобланади. Одатда бу чегара одамлар доимий яшайдиган шаҳар ёки бошқа аҳоли пунктлари чегаралари бўйлаб ўтади. У четга чиқиб кетиши мумкин, масалан, шаҳар атрофи ёки унинг атрофидаги табиий ландшафтни эгаллаб олиши ва ҳатто бир нечта аҳоли пунктларини ўз ичига олиши мумкин.

Ташқи маконда кундалик ҳаёт маконидан ташқарида саёҳат, иш сафари, узоқ қариндошларнинг яшаш жойлари, яъни инсоннинг доимий яшаш жойидан географик жиҳатдан узоқ жойлашганлиги намоён бўлади. Иккинчидан, ўзида кундалик ҳаётнинг жисмоний майдони ҳам фарқланади. Фазонинг тузилишини тартибга солувчи энг муҳим кўзғалиш ташқи ва ички қарама-қаршиликда намоён бўлади. Ички макон - бу кўп асрлар давомида кундалик маконнинг ядроси бўлиб хизмат қилган жой билан боғлиқдир. Айнан жой одамнинг кундалик ҳаётидаги асосий макон сифатида қабул қилинади.

Иккинчидан, ўзида кундалик ҳаётнинг жисмоний майдони ҳам фарқланади. Фазонинг тузилишини тартибга солувчи энг муҳим ҳодиса – бу ташқи ва ички қарама-қаршиликдир. Ички макон - бу кўп асрлар давомида кундалик маконнинг ядроси бўлиб хизмат қилган жойнинг макони ва бу жой одамларнинг кундалик ҳаётидаги асосий жой сифатида қабул қилинади. Ташқи макон - бу жойдан

ташқарида бўлган фаол ривожланиш соҳасидир. “Буфер зонаси”нинг бир тури – бу дарҳол уйга улашган жой, яъни ҳовли, кўчанинг шу уйга яқин қисмига кириш жойи ва бошқаларда ўз аксини топади. Ўз навбатида, ташқи ва ички макон ҳам нисбийдир. Уйнинг ичида ухлаш, суҳбатлашиш, овқат пишириш ва истеъмол қилиш, танани парвариш қилиш жойлари мавжуд. Ушбу жараёнлаштириш деворлар ёки бўлинмалар билан тасдиқланиши мумкин ёки ташқи кўринишга эга бўлмаслиги мумкин. Лекин ҳар қандай жойнинг аҳолиси томонидан амалга ошириладиган ва уларнинг фаолиятида қўллаб-қувватланадиган функциялар мавжуд: масалан, совет коммунал хонадонларидаги ташқи бўшлиқ функционал жиҳатдан хилма-хилдир.

Кундалик ҳаётни идрок этиш макони бу сезги органлари томонидан идрок этиладиган макондир. Агар ҳақиқий жисмоний бўшлиқ фаолият жараёнида ўзлаштирилса ва унда одамнинг бевосита иштироки аниқланса, у ҳолда сезги майдони, аввало кўриш ва эшитиш ёрдамида ҳиссий жиҳатдан ўрнатилади. Шунингдек, унинг чегаралари кенгайиб бориши физик макон билан таққослаганда тушунарли бўлади. Сезги фазоси атрофидаги оламни ўз ичига олган элементлар, масалан, биз жамоат транспорти ойнасидан эшитишимиз мумкин бўлган, ҳаттоки овоз манбаи атрофга етиб бўлмайдиган бўлса ҳам (кўшни блокнинг спорт майдончасидан товушлар) ҳатти ҳаракатлардан ҳис этиш мумкин. Жойни идрок этиш тартиби, шунингдек, иш ёки дам олиш жойининг жисмоний параметрларини қулай ёки ноқулай деб қабул қилиш билан боғлиқ ҳодисалар шулар жумласидан ҳисобланади.

Инсоният тарихининг аксарият қисмида физик ва идрок маконининг чегаралари бир-биридан фарқ қилади. Аммо товуш ва тасвирни фиксация (қайд) қилиш ва узатишнинг техник воситаларини пайдо бўлиши замонавий маданиятда кундалик идрок макони ҳажми жиҳатидан жисмоний оламни енгиб ўтади. Интернет маълумотларидаги далиллар қисқа фурсатда дунёнинг бошқа чеккасида содир бўлаётган воқеаларни янгиликлар хабарларида акс эттирадиган бўлди.

Теледастурлар, бошқа халқларнинг кундалик ҳаётида акс этирилган суратлар Интернет сайтлари, журнал иллюстрациялари, шунингдек радиоэшиттиришлар ёрдамида коинотни, биз тўғридан-тўғри муомала қилмайдиган космик дунёни ўз ичига қамраб олади. Кундалик ҳаёт чегараларини чексиз маконга қараб кенгайтиради. Идрок доирасини кенгайтиришнинг махсус усули телефон алоқаси ва айниқса виртуал оламда янада кенгайди.

.Кундалик ҳаётнинг концептуал ёки маданий майдони - бу жисмоний бўшлиқ билан таъминланган маъно ва рамзий маъно дунёсидир. Унда бир нечта семантик қатламларни ажратиш мумкин. Аввало, бу мифологик ва диний ғояларга кўтарилиш, режалаштириш ва безатишнинг 30 та рамзий маъноси, уларнинг қиймати анъанавий маданиятда жуда катта эди, унда рамзийлик ва утилитар дунё ўртасидаги чизиқлар беқарор бўлиб қолди ва анъанавий уй-жой рамзий коинотнинг моделини акс эттиради. Бироқ, ушбу ғояларнинг элементлари замонавий маданиятда сақланиб қолмоқда. Бундан ташқари котнотнинг концептуал ўлчови унинг функционал хусусиятларини ифодалайди ва утилитар қадриятларни амалга ошириш билан чамбарчас боғлиқдир. Бу жиҳатлар шунингдек, етарлича барқарор маънолар тўпламини акс эттиришдир. Бундан ташқари, маданий макон кўпроқ мобил маъно ва қадриятларни, хусусан, доминант ваколатларни, гўзаллик ва замонавий мода тенденциялари ҳақидаги ғояларни қамраб олади. Шундай қилиб, қачонлардир “замонавий уйлар деворга осиб қўйилган гиламлар, темир кроватлар эстетик меъёрларга риоя қилиш белгиси сифатида кескин салбий баҳоланди. Деворларга бўлган эстетик муносабат тубдан ўзгарди.

Келинг, жой билан боғлиқ космоснинг турли хил маъноларини бирлаштирганлигини А.Чехов томонидан "Сакраб тушган қиз" ҳикоясида тасвирланган интерьер мисолида тасвирлаб берайлик: “Олга Ивановна яшаш хонасида ўзининг ва бошқаларнинг эскизлари билан барча деворларга суратларни рамкалар ва рамкаларсиз осиб қўйган, пианино ва мебел билан у хитой

соябонларидан чиройли тор жой яратган. Молбертлар, ранг-баранг латталар ханжарлар, бюстлар, фотосуратлар ва шу кабилар. Овқатланиш хонасида у деворга машҳур нақшлар билан ёпиштирган, оёқ кийимлари ва ўроқларни осган, бурчакка кос ва раке қўйган, миллий услубдаги овқатланиш хонаси тушунарсиз бўлиб чиқди, ётоқхона ғорга ўхшайди, шифт ва деворларни қоронғи мато билан ўраб олган, кўрпа-тўшаклар устида венецияча чироқни осиб қўйган ва эшик олдида уйни аниқловчи рақам қўйган. Ушбу маконда диний ва мифологик маъно йўқ. Утилитар қадриятларни амалга ошириш зарур бўлган минимал мебел билан чекланган (ётоқхонадаги каравот, яшаш хонасидаги пианино) ҳолат мавжуд, халос.

Бошқача қилиб айтганда, келтирилган бу макон тарихий кенгликдан ва анъаналар билан боғлиқликдан маҳрум бўлган ўша давр учун замонавий маконнинг кўриниши. Бунинг ўрнига, анъаналар сунъий равишда ўша пайтдаги “миллий услуб” ижодий атроф-муҳит элементлари ёрдамида қайта тикланади. Бироқ, квартиранинг стереотипли ва эклектик майдони стюардесса ижодий ҳаракатларининг иккиламчи ва тақлидига хиёнат қилади. Шундай қилиб, тасвирланган интерьер бир вақтнинг ўзида замонавий мода тенденцияларини акс эттиради ва қаҳрамоннинг характерини, унинг бепарволиги билан чегарадош бепарволиги ва ёлғончилигини очиқ беради.

Ижтимоий макон сифатида кундалик ҳаётни атрофдагиларнинг бошқа одамлар билан ўзаро таъсир доираси деб ҳисобласак, у ҳолда кундалик ҳаёт майдони ижтимоий маконнинг алоҳида ҳодисасидир. Ижтимоий макон инсоннинг жисмоний жойлашувини эмас, балки унинг ижтимоий мавқесини - индивидуал жамиятнинг турли гуруҳлари ва унинг аъзолари билан боғлиқ бўлган алоқалар мажмуасини қайд этади. Бу ҳолда, кундалик ҳаёт майдони бир жинсли ҳодиса сифатида эмас, балки космик оламни таснифлаш учун амалга оширилади.

Энг қатъий тартибга солинган муҳим макон. Бу инсоннинг меҳнат фаолияти амалга ошириладиган ва жамият, давлат олдидаги барча мажбуриятлар

бажариладиган макон. Тарихий жиҳатдан у корпоратив ва сиёсий муносабатлар билан боғлиқ бўлиб, бунда унинг кўпгина хусусиятлари кундалик маконни ифодалайди. Кўпгина ҳолларда, у ниҳоятда расмийлаштирилган, индивидуал бўлмаган муносабатлар билан ажралиб туради. Лекин бу муносабатлар кўпроқ шахсий ҳолатларда ҳам, одам шахсий фазилатларидан кўра, унинг ижтимоий роли ва функцияси нуқтаи назаридан қабул қилинади ва баҳоланади. Расмий жамоат майдони бу узоқ вақтдан бери фақат эркаклар номи билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий муваффақият маконидир. У турли хил ижтимоий алоқаларни ўз ичига олади ва ўзаро таъсирларнинг бир нечта турларини қамраб олади, уларнинг орасида энг муҳими иш ёки таълим жараёни доирасидаги алоқалар ва умумий жамоат мақсади (учрашув, митинг, сиёсий сайловлар) билан бирлаштирилган нотаниш одамлар ўртасидаги муносабатлардан ташкил топади. Ушбу макон энг юқори даражадаги “назорат қилиш воситаси, демак, ҳукмронлик ва кучни бошқариш воситаси” бўлиб хизмат қилади.

Оммавий маданият - маданият мавжудлигининг мураккаб, ҳамма вақт бир хилда талқин қилинмайдиган ўзига хос шакли. “Оммавий маданият Ғарб маданияти билан боғлиқ ҳодиса деб тушунилади, шунингдек, у ғоясизлик, сифацизлик ва дидсизлик намунаси сифатида талқин қилинади. Оммавий маданият чуқур ижтимоий ва маданий илдизларга эга. Оммавий маданият пайдо бўлишининг ижтимоий-иқтисодий илдизлари йирик саноат ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ.

XX асрда радио, кино, телевидение, видео, компютерлар тизимининг пайдо бўлиши натижасида оммавий маданият ўз ривожланишининг янги босқичига қадам қўйди. Бу босқичда кўпчилик учун мақбул бўлган қарашлар ва қадриятларни шакллантириш имкониятлари кескин даражада ўсгани билан характерланади. Оммавий маданият халқ маданиятидан фарқли ўлароқ нафақат космополитик ва, айти пайтда, умуман миллийликдан узоқ бомиши ҳам мумкин. Кўпгина ҳолларда оммавий маданиятнинг у ёки бу намунасининг миллий

мансублигини фақат унинг тили ёки ижрочисига қараб ажратиш мумкин. Элитар маданият кўпчиликка мўлжалланмагани, тушуниш қийин бўлгани билан ажралиб туради.

Оммавий маданият инсонга хос бўлган хиссиётлар: муҳаббат, қўрқув, муваффақиятга эришишга бўлган интилиш, ғаройиботга ишонч ва шу кабиларга асосланиши билан устуворлик қилади. Шу йўл билан оммавий маданият реал ҳаётга қайсидир жиҳатлари билан ўхшаш бўлган, аммо ундан, айти пайтда, бирмунча узоқ бўлган ҳаёт манзарасини яратади”

Америкалик социолог Д.Белл ўзининг “Ижтимоий маданият ва замонавий жамият” номли асарида баён қилинишича, оммавий маданиятнинг қандай бўлиши кераклиги аҳоли сони ёки характери билан белгиланмай, балки шу омма аъзоларининг ақлий қобилиятига, дунёқарашига, унинг онги нимани “ҳазм” (қабул) қила олишига боғлиқ. Оммавий маданиятнинг асосий усули бу томошабинларнинг содда равишда берилувчанлик ҳис-туйғуларидан фойдаланишдан иборат, яъни чуқур мулоҳазалантирмайдиган асарлар орқали уларнинг ҳис-туйғуларини “қармоққа илинтириш”.³

Субмаданият. Субмаданият - бу турли ижтимоий гуруҳлар маданияти, деб қаралади. Субмаданиятга ижтимоий қатламлар: шаҳарликлар, қишлоқ аҳолиси, ёшлар, ишчилар, деҳқонлар, ўрта қатлам, қуйи қатлам ва ҳатто юқори қатлам киради. Гап шундаки, шу қатламга кирувчи кишилар фақатгина 0ъзларининг қатламига тегишли маданиятни ёқтирадилар, қолган қатламлардаги маданият тури уларга бегонадек, тушунарсиз кўринади. Сабаби эса субмаданият ҳар бир ўзига тегишли гуруҳни бошқа гуруҳ маданиятларидан “изоляция”да сақлайди. Масалан, энг ривожланган ва фаол бўлган ёшлар субмаданияти. Ёшлар субмаданиятининг марказини мусиқа ташкил қилади

Элитар маданияти тури. Олий - элитар маданият. Элита (французча *элита* - энг сара, энг яхши, сараланган) - ҳар қандай ижтимоий тузилманинг

³ “Public culture and modern society” D. Bell

бошқарув жиҳатларини мувофиқлаштириш ҳамда ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатламдир. Элита ҳақидаги назариялар даставвал Платон, Аристотел, Нитше ва бошқа лимларнинг карашларида баён қилинган. Ҳозирги Ғарб социологиясида элита турли хил талқин этилади. Бунда элита ҳокимиятга йўналган, сиёсий жиҳатдан энг фаол одамлар жамиятда энг кўп обрў, мақом, бойликка эга бўлган, оммага нисбатан ақлий ва ахлоқий устунликка эга одамлар (Х. Ортега ва Гассет), жамиятнинг ноижодий кўпчилигидан фарқ қилувчи қисми (Тойнби), энг малакали мутахассислар, менежерлар ва бошқарув тизимидаги олий хизматчилардир, деб изоҳланади” элитар маданияти остида, одатда, анъанавий ижтимоий-гуманитар ва илмий-техник (интеллектуал) маданият тушунилади.

Элитар маданият — бу кам сонли кишилар маданиятидир. Бу маданият тури олий таълим-тарбия кўрган, махсус тайёрланган, ижтимоий ва интеллектуал келиб чиқиши энг сара, юқори бўлган кишиларга тегишлидир. Бошқача айтганда, киборлар-элитар маданият жамиятнинг имтиёзли табақаларига мўлжалланган. “Санъат санъат учун” қоидаси маданиятда нафис санъат, мумтоз мусиқа, фақат киборларгина мутолаа қиладиган бадиий адабиёт намуналарини назарда тутди. Бундай маданият намуналари мураккаб бўлиб, улар махсус интеллектуал - эстетик мақомга эга бўлган, юксак дид вакиллари учун яратилади”

Лекин шуни унутмаслик керакки, маданият турлари ичида низо шундай вазиятда вужудга келади: бунда кам сонли кишилар маданияти билан кўп сонли кишилар маданияти узоқ вақт бир-бири билан ўзаро алоқада бўлмайди.

Киборлар - элитар маданияти бошқа маданият турларидан ўзининг чуқур мазмунлилиги, муаммолар моҳиятини очиб бера олишлиги, нозик-нафислиги, мулоҳаза қилдирвучанлиги, бутунлиги, ҳис-туйғуларга бойлиги билан фарқланади. Киборлар маданиятига энг сара адабиётлар, турли санъат асарлари, фалсафа, табиий, техник ва ижтимоий соҳадаги илмий-назарий тадқиқотлар киради. Бу маданият тури ўз ижодкорининг жамиятдаги обрўси ёки ижтимоий

келиб чиқишига қараб эмас, яратилган асарнинг савиясига, етуклигига қараб белгиланади. Замонавий техника ва технологиялар, оммавий ахборот воситалари жамики маданият турларини, маданий қадриятларни жамият аъзолари орасида кенг ёйилиши ва мустаҳкамланиши имконинитберади.

Элитар маданият билан жамият аъзолари, ижтимоий қатламларнинг барчаси ўқиш жараёнида, яъни болалик даврида таништирилса, кишиларнинг қалбида қадриятларнинг барча турлари шаклланиб, умрбод муҳрланиб қолади. Лекин шуни унутмаслик керакки, қайси даврда, қайси жамиятда бўлишдан қатъи назар, кишиларнинг ўзлари истаган маданият турини танлаш имкониятлари эркин бўлмоғи лозим.

Сиёсат ва маданият. Сиёсий маданият маънавий қадриятларнинг алоҳида тизимини ташкил қилиб муайян жамият, гуруҳ, кишиларнинг сиёсий онги манфаатлари, эътиқодлари, мақсадлари ифодалайдиган амалий фаолият тизинидан иборатдир. Сиёсий фаолиятнинг юқори кўринишларида “сиёсий ишлаб чиқариш” нинг ва маънавий-назарий ишлариб чиқариш мувофиқ келади. Ижтимоий-амалий сиёсий ишлаб чиқариш давлат сиёсий гуруҳлар, партиялар, сиёсий меъёрлар, шунингдек, сиёсий фаолият туфайли таркиб топган функционал тузилмаалардан иборат бўлади. Маънавий-назарий сиёсий ишлаб чиқаришга эса сиёсий мафкура, сиёсий қадриятлар, идеаллар, назариялар, дастурлар, сиёсий тажтибалар ва анъаналар, сиёсий хулқ андозалари жамоатчилик фикри ва бошқа ходисалар киради.

Маданият социологияси сиёсатнинг ҳаёт тарзига қандай таъсир эта олиш қонуниятларини таҳли этади. Сиёсатчилар маданий ҳаётга оид белгилар ва маросимларда қатнашиш орқали ўзларининг сиёсий мақомини оширишга ҳаракат қиладилар. Дарҳақиқат маданиятга бўлган бундай муносабат сиёсий социология каби маданий социология ҳам ўрганиши лозим. Сиёсий фаолиятни амалга оширувчилар маданий белгиларни жамиятдаги норма ва меъёрлар асосида қўллаб шу орқали ўзининг сиёсий фаолиятини кенгайтиришни мақсад қилишади.

Сиёсатчилар ўзинини тингловчи аудитория хусусиятларидан келиб чиқиб муаммони ечиш борасида ўз йўлини белгилаши мумкин. Бундай мақсадни қўйиш орқали ўша маросимни эмоционал таъсирини оширади. Пировардида уларнинг бундай маданий ҳаракатлари уларнинг аудиториясини жамоатчилик борасидаги яхши ишларга интилувчи кучни беради. Агар сиёсатчилар ўзини яна кучли бўлишлари исташса ўзининг худбин амбициялардан воз кечишларига тўғри келади.

Биз маданият социологияси ва сиёсий социология борасидаги асосий концепцияларини аниқлаштириб олишимиз зарур. Маданий ритуаллар ва тимсоллар жамиятнинг сиёсий ҳаётини маълум даражада тартибга солиш учун хизмат қилади. Улар жамият аъзолари учун бир-бирини тушуниш ва бошқарувда енгиллик яратиш учун хизмат қилади. Бошқарувда ўзига хосликни касб этиб инсонларни умумқабул қилинган кўникмаларни қабул қилишга ўргатади.

Сиёсатдаги маданий маросимлар ва уларнинг мазмуни қанчалик муҳим эканлиги тушуниш учун уларни алоҳида таҳлил қилиб чиқиш зарур. Мисол учун президентлар сайловда ғолиб бўлгандан сўнг ўтказиладиган иннигурация маросими кишиларда раҳбарга нисбатан ишончни ошириш ва раҳбар устидан ижтимоий назорат учун хизмат қилади.⁴

Маданият ва фан. Маънавий ишлаб чиқаришнинг маҳсули бўлган фан инсоннинг моҳияти кучларини ўзида ифода этиб, маданият ҳодисаси сифатида намоён бўлади. Фан маданият ҳодисаси деганда биринчи навбатда ,унинг билимларини ишлаб чиқиш шакли эканлиги назарда тутилади. Аввало шуни таъкидлаш лозимки , ҳар қандай тасаввур ва билимлар сингари фан ҳам ижтимоий амалиёт , ижтимоий эҳтиёж туфайли юзага келган.

Фан нарсаси-ҳодисаларни вужудга келтирган сабабларнинг моҳиятини очишга, улар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар ўта ранг-баранг шаклларда юз бериб, улар муваққат,фавқулотдам муҳим бўлиши мумкин, илмий билиш

⁴ Cultural Sociology An Introduction Les Back, Andy Bennett, Laura Desfor Edles 2012page 108,111,117

моҳиятни ифодалаш йўллари топади. Фан воқеалар тизими белгилайдиган обевтив қонунларни, жуда узоқ ва яқин ўтмишдаги воқеа-ҳодисалар моҳиятини тушунтириб, уларнинг илмий манзарасини тиклайди. Аҳолининг саводхонлик даражаси ошиб атрофида бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини англаб, уларга позитив руҳда рационаллик билан ёндашиш учун зарур бўлади. Фан бевосита маданий ҳаётга таъсир этади. Бу эса маданий ҳаётнинг фанни янада ривожланиши учун замин яратади.

Маданий фарқланишлар. Глобализация натижада халқлар маданиятини бир-бири билан учрашди ёки тўқнашди. Маданият борасида иш олиб борга олимлар такидлайдики турли маданиятлар бир-бирлари билан уюшиб умумийликни касб эта бошлайди. Лекин бунда устун бўлган маданият бошқа маданиятларга нисбатан дисиммилияция ҳолатини юзага келтиради. Бошқа маданиятлар эса ассимилияцияга учраб ҳатоки йўқ бўлиб кетиш арафасида қолади. Шунда айрим маданият кўринишлари ўзлиги сақлаб қолиш учун субкултураларни ташкил эта бошлайди. Маданий фарқланишлар глабаллашув ва урбанизация натижасида йўқ бўлиб кетиши тўғрисида олимлар фикр юритишган лекин ҳозирда маданият фарқланиши айна бир кўринишлари санаотлашув ва урбанизация натижасида юзага келмоқда. Мисол тариқасида хиппилар, эмолар, сектантлар ва бошқа кўплаб кичик гуруҳ маданиятига хос маданият кўринишлари.

Биз маданий фарқланишлари кашф этмоқчи бўлсак икки маданиятни бир бири билан турли ракурсларда кузатиб чиқишимиз зарур бўлади. Маданий фарқланишларни ўрганган олимлар худуднинг географик имкониятини ҳам рад этмайдилар. Чунки қадимда техник имконият бўлмасдан маданият бир қобикда стихияли тарзда шаклланиб ва ривожланиб борган. Бу эса маданиятнинг умумий тамонларини камлигига олиб келган. Буюк географик кашфиётлар

европаликларни бошқа маданият шакллари билан танишиш имкониятини яратиб берди.⁵

Маданий талваса (шок) ҳолати. Маданий талваса ҳолати психологик ва ижтимоий кечинма ҳисобланиб, инсонни ўзи ўзи учун нотаниш бўлган маданият намуналари, ва нормалари таъсирга тушиб қолганда бошидан кечирадиган ҳолат ҳисобланади. Яна инсон янги маданият, янги ғоялар, янги концепсиялар жамиятда юзага келаётган пайтда ҳам содир бўлади. Ҳеч қандай шахс маданий шокдан ҳимояланмаган бўлади. Инсонларнинг маданий шок таъсир ҳолатларига кўникиш турлича юз беради. Этноцентрик ғояларига берилган одам маданий шок ҳолатларига тушиши кўп юз беради. Бошқа ҳолатларда маданий нисбийлика кишиларнинг аста секинлик билан кўникиши мумкин.⁶

Маданий ўзгаришлари қабул қилиш доимо ҳам мураккаб кечади айниқса анаъанавий жамиятда яшаб туриб замонивий жамиятга кўчса бундан инсондаги психик муаммоларга қўшилиб ижтимоий муаммоларга дуч келади. Айниқса миграция натижасида иқтисодий-сиёсий муаммо юзасидан бошқа макондан инсон ўзини фаолиятни амалга оширмақчи бўлганда катта тўсиқларга дуч келади. Аста секинлик билан ўзига хос бўлган маданият вакиллари қидиради ва уларнинг таъсир доирасига тушиб қолади.

Назорат саволлари

- 1. Глобаллашган дунё ва кундалик ҳаётнинг узвий алоқадорлик жараёнларини аниқланг?*
- 2. Ўзгарувчан ахборотлашган дунёда кундалик ҳаётнинг ўрни ва аҳамиятини очиб беринг?*
- 3. Кундалик ҳаётнинг цикл босқичлари нималарда ўз ифодасини топади?*
- 4. Оммавий маданият ва унинг кўринишларини таърифланг?*

⁵ Cultural Sociology An Introduction Les Back, Andy Bennett, Laura Desfor Edles 2012 page 12

⁶ Introduction to Sociocultural Anthropology page 107

5. *Элитар маданият тушунчасини изоҳланг?*

6. *Субмаданият нима?*

7. *Маданият ва иқтисод, маданият ва сиёсат, маданият ва фан ўзаро боғлиқлиги нимада?*

4-Семинар

МАЪЛУМОТЛАР ЙИҒИШ МЕТОДЛАРИНИ УМУМИЙ ТАСНИФИ ВА ТУРЛАРИ.

Режа:

Семинар машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу буйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

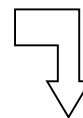
Семинар машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бумеранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ”, “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”

“БЛИЦ-СЎРОВ” МЕТОДИ

“Блиц-сўров” (инглизча “блиц” – тезкор, бир зумда) методи берилган саволларга қисқа, аниқ ва лўнда жавоб қайтарилишини тақозо этадиган метод саналади. Таълим муассасаларида ушбу методга мувофиқ саволлар, асосан, ўқитувчи томонидан берилади. Берилган саволларга жавоблар жамоавий, гуруҳли, жуфтлик ёки индивидуал тарзда қайтарилиши мумкин. Жавоб қайтариш шакли машғулот тури, ўрганилаётган мавзунинг мураккаблиги, тингловчи ларнинг қамраб олинишига кўра белгиланади.

Машғулотларда методни қўллаш куйидагича кечади:

Ўқитувчи ўрганилган мавзу, муайян таркибий қисмлар моҳиятининг очиб берилишини талаб этадиган саволларни ишлаб чиқиб, ўқувчилар эътиборига ҳавола қилади

Ўқувчи (талаба)лар берилган саволга қисқа муддатда лўнда, аниқ жавоб беради

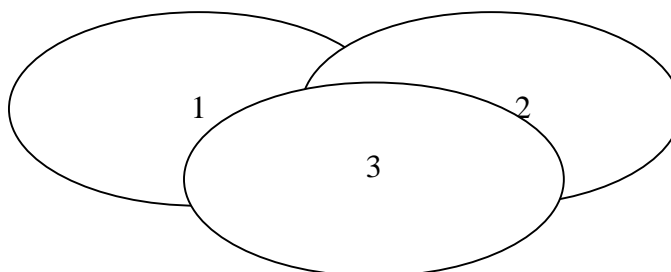
Гуруҳ (жуфтлик)да ишлашда бир нафар ўқувчи берилган саволга жавоб қайтаради (унинг гуруҳдошлари жавобни тўлдиради, (бирок, фикрлар акрорланмаслиги лозим)

Методни қўллашда мавзуга доир таянч тушунчалар, асосий ғояларнинг моҳияти тингловчи лар томонидан оғзаки, ёзма ёки тасвир (жадвал, диаграмма) тарзида ёритилиши мумкин.

“ВЕНН ДИАГРАММАСИ” СТРАТЕГИЯСИ

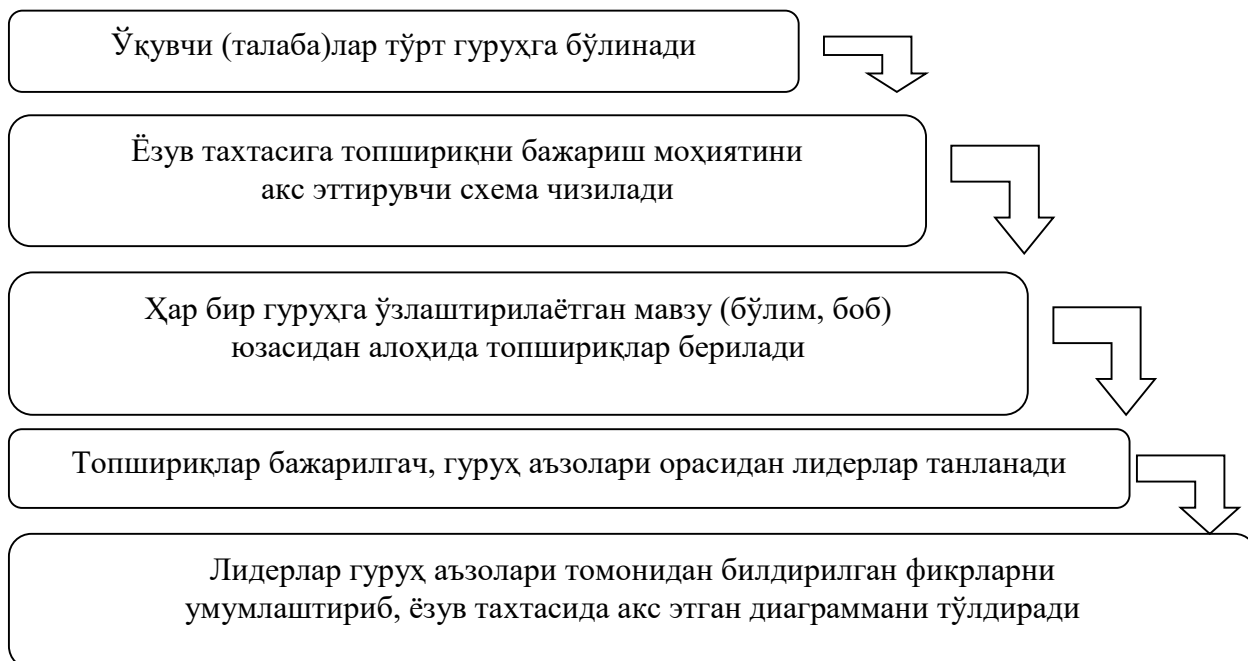
Стратегия тингловчи ларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизида мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш) кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади. У кичик гуруҳларни шакллантириш асосида аниқ схема бўйича амалга оширилади.

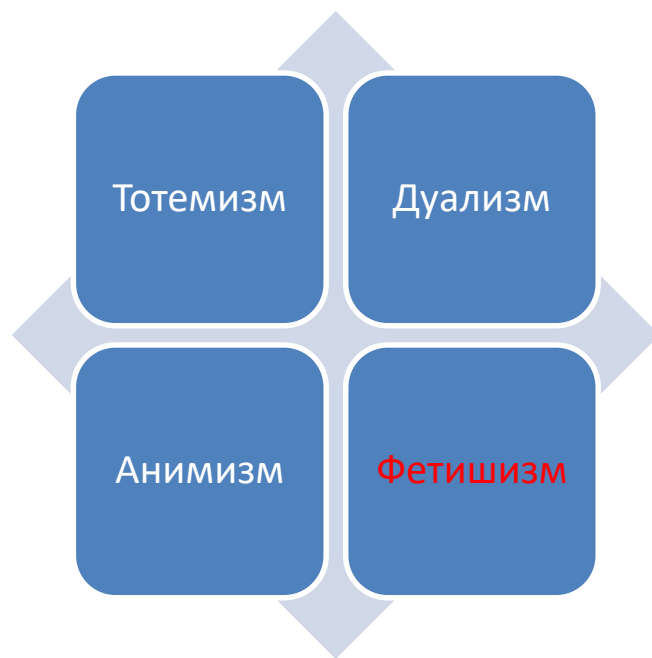
Ёзув тахтаси ўзаро тенг тўрт бўлакка ажратилади ва ҳар бир бўлакка куйидаги схема чизилади:

Стратегия тингловчи лар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билим, маълумот ёки далилларни қиёсий таҳлил этишга ёрдам беради. Ундан муайян бўлим ёки боблар бўйича якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш янада самаралидир.

Уни қўллаш босқичлари қуйидагилардан иборат:

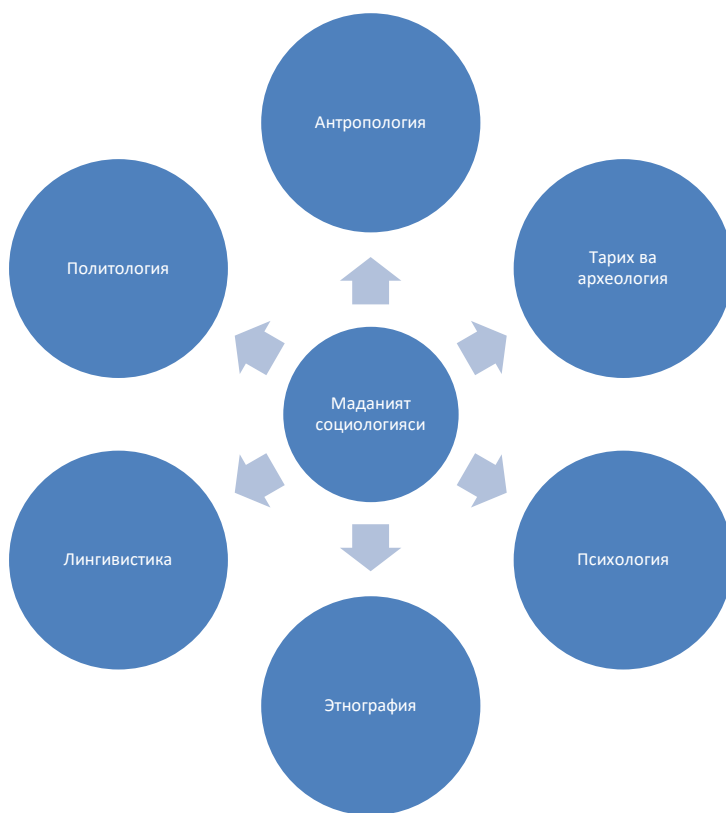

Моддий

Маданият

Маънавий

- a) девиант-хулқ атвор борасида илмий назариялар билан танишиш.
- b) маданий ривожланишга таъсир қилувчи ва тўсқинлилик қилувчи омилларни бир-бири билан солиштириш .
- c) жамиятдаги девиант хулқ-атвор кўришишларини аниқлаш борасида махсус социологик тадқиқотлар натижаси билан танишиш

V. ГЛОССАРИЙ

Инглизча	Русча	Ўзбекча	Мазмуни
<i>Cultural turn</i>	<i>Культурный поворот</i>	<i>Маданий бурилиш</i>	<i>Кундалик ҳаётдаги маданиятни мазмуни борасидагитурли ҳил ёдашувлари тушуниши ва изоҳлаш учун ишлатиладиган тушунча</i>
<i>Cultural relativism</i>	<i>Культурной относительность</i>	<i>Маданий нисбийлик</i>	<i>Ҳар бир жамиятнинг маданияти умумий шароитдан келиб чиқиб эришилган деб тушунувчи ва маданият шакллари бошқа маданият шакллари билан ўлчанмаслик ҳақидаги тушунча</i>
<i>Cultural universals</i>	<i>Культурной универсализм</i>	<i>Маданий универсализм</i>	<i>Меъёрлари,ўлчамлари билан маданиятни жамиятни барча қатламларида бирдек амал қилиши ҳақидаги тушунча</i>
<i>Culture shock</i>	<i>Культурной шок</i>	<i>Маданий талваса</i>	<i>Инсонда ўзи биринчи марта ўзи учун таниши бўлмаган маданият элементлари билан дуч келганда юзага чиқадиган ижтимоий-руҳий беқарорлик</i>
<i>Massification</i>	<i>Массификация</i>	<i>Оммавийлаштириш</i>	<i>Олдин юз берган кичик ҳодисалар орқали воқеаликнинг янада кенгайиши ва оммалашishi ҳақида тушунча</i>
<i>Moral panic</i>	<i>Моральная паника</i>	<i>Ахлоқий ваҳима</i>	<i>Маълум бир гуруҳ ва жамоатчилик муаммо</i>

			юзасидан жамоачиликнинг ҳавотирининг ошиб бориши одатда бу ижтимоий назаорат тарбини кучайтиши учун қўлланилади
Reform	Реформация	Реформация	Ўзгариш, қайта қуриш маъноларини англатади
Function	Функция	Функция	фаолият, баъзи системалар доирасидаги объектнинг унга мансублиги ва роли; объектлар ўртасидаги алоқалар кўриниши бўлиб бирининг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади, бунда иккинчи объект дастлабкисининг функцияси дейилади
Formal interactions	Формальные отношения	Формал муносабатлар	гуруҳ ва ташкилотларда «расмий» ҳокимият тизими меъёр ва қоидаларига мос равишда ўрнатилган муносабатлар
Values	Ценность	Қадриятлар	воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий-маънавий ахамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча; индивид ёки гуруҳларнинг нима яхши ва нима маъқул эмаслиги тўғрисидаги тасаввурлари

<i>Tradition</i>	<i>Традиции</i>	<i>Анъаналар</i>	ўтмишдан фойдалилиги жихатидан инсонлар қабул қиладиган, авлоддан-авлодга ўтадиган маданий норма ва қадриятлар, кўникмалар
<i>Stability</i>	<i>Стабильность</i>	<i>Барқарорлик</i>	жамиятдаги тинч-тотувлик ва уни мустаҳкамлаш учун шарт- шароитнинг мавжудлиги; ижтимоий қатламлар, кучлар ва сиёсий партиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик вазияти; давлат, жамоат ташкилотлари, фуқаролар ўртасидаги ижтимоий келишув ҳолатининг муттасил давом этиши
<i>Social group</i>	<i>Социальная группа</i>	<i>Ижтимоий гуруҳ</i>	ҳар бир аъзоси бошқаларига нисбатан тақсимланган кутинмалар асосида маълум бир тарзда ўзаро хатти-ҳаракат қилувчи индивидлар йиғиндиси.
<i>Ideal type</i>	<i>Идеальный тип</i>	<i>Идеал тип</i>	воқеликдаги реал мавжудлиги шарт бўлмаган ижтимоий объектнинг асосий белгиларини таъкидловчи конструкция

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини

ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чоратadbирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 22 февралдаги “Социологик тадқиқотлар ўтказишни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чоратadbирлари тўғрисида”ги ПФ-5667-сонли Фармони

18. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.

Ш. Махсус адабиётлар

20. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
21. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
22. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publications. 2015. 183.
23. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publications. 2015. 191.
24. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
25. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
26. Асекретов О.К., Борисов Б.А., Бугакова Н.Ю. и др. Современные образовательные технологии: педагогика и психология: монография. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. – 318 с. <http://science.vvsu.ru/files/5040BC65-273B-44BB-98C4-CB5092BE4460.pdf>
27. Барков С. А., Зубков В.И. *Социология организаций*. М.: ЮРАЙТ, 2018.
28. Барков С.А. *Организация и рынок: противоборство или согласие?* М.: Изд-во Московского университета, 2008.
29. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.
30. *Большъ Н. Албука медиа. / Пер. с нем. Л.Ионин, А.Черных. - М.: Европа, 2011. – 136 с. <http://en.bookfi.net/book/1405627>*
31. Гидденс Э., Самтон Ф. *Основные понятия в социологии*. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018.

32. Гулобод Қудратуллоҳ қизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.

33. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.

34. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf

35. Йоас Х., Кнебель В. Социальная теория. 20 вводных лекций. – СПб.: Алетейя, 2015. <https://search.rsl.ru/ru/record/01007580496>

36. История социологии (XIX – середина XX века). – М.: ИНФРА-М, 2004. <https://search.rsl.ru/ru/record/01002465303>

37. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.

38. Кастельс М. Власть коммуникации: учеб. пособие / М. Кастельс; пер. с англ. Н. М. Тылевич; под науч. ред. А. И. Черных; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. — 564 с. <https://yadi.sk/d/UC0SzNik3Mj7qk>

39. Кимелев Ю.А., Полякова Н.Л. Модерн и процесс индивидуализации: исторические судьбы индивида модерна. – М.: ИИЦ

40. Коломиец В. П. Социология массовой коммуникации в обществе коммуникационного изобилия // Социологические исследования. 2017. №6. С.3-14. http://www.isras.ru/index.php?page_id=2624&jid=6721&jn=socis

41. Конецкая В.П. Социология коммуникации / В.П. Конецкая. - М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. – 304 с.

42. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.

43. Назаров М.М. Массовая коммуникация и общество. Введение в теорию и исследования / М.М. Назаров. — М.: Либроком, 2014. — 354 с.

44. Олий таълим тизимини рақамли авлодга мослаштириш концепцияси. Европа Иттифоқи Эрасмус+ дастурининг кўмагида. https://hiedtec.ecs.uniruse.bg/pimages/34/3_UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf

45. Организационное поведение/ Под ред. С.А. Баркова. – М.: ЮРАЙТ, 2015.

46. Осипова Е.В. Патриархи социологии. – М.: Институт социально-политических исследований РАН, 2011. <https://search.rsl.ru/ru/record/01005063843>

47. Осипова Н.Г. Западная социология в XX столетии: ключевые фигуры, направления и школы. – М.: Канон+РООИ «Реабилитация»,

48. Политика и управление в социальной сфере/ Под ред. Н.С.Григорьевой, Н.С.Соловьева. М.: АРГАМАК-МЕДИА, 2018

49. Усмонов Б.Ш., Ҳабибуллаев Р.А. Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. Т.: “Tafakkur” нашриёти, 2020 й. 120 бет.

IV. Интернет сайтлар

48. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги:
www.edu.uz.
49. Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz
50. [www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz)
51. Открытое образование. <https://openedu.ru/>
52. <https://www.socio.msu.ru/>
53. <https://www.isras.ru/>
54. <https://www.isras.ru/Sociologicalmagazine.html>